

**Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności
gospodarczej - projekt**

Ujęcie syntetyczne

Mocne strony	Słabe strony
<ul style="list-style-type: none"> • Relatywnie duże zasoby gruntów rolnych • Dostęp do publicznego systemu doradztwa • Wzrost dochodów rolniczych • Relatywnie wysoki poziom przygotowania zawodowego kierowników • Dostęp do kształcenia rolniczego i możliwości podnoszenia kwalifikacji • Duże zasoby ludzkie na obszarach wiejskich oraz rozwinięta infrastruktura drogowa • Wysoka jakość (atrakcyjność) życia na obszarach wiejskich ze względów środowiskowych i społecznych 	<ul style="list-style-type: none"> • Ograniczenia w sukcesji gospodarstw rolnych i dostępie do ziemi • Duża liczba małych gospodarstw rolnych o ograniczonych szansach na rozwój • Ograniczony dostęp do kapitału • Struktura wieku zarządzających gospodarstwami rolnymi • Nadwyżki siły roboczej w rolnictwie, ukryte bezrobocie • Niski poziom organizacji rynków rolnych i ograniczony dostęp do rynku dla małych i średnich gospodarstw • Relatywnie niski poziom przedsiębiorczości na obszarach wiejskich • Ograniczenia w dostępie do wiedzy i innowacji
Szanse	Zagrożenia
<ul style="list-style-type: none"> • Stosunkowo młodzi rolnicy w Polsce oraz duża liczba rolników mająca szansę na sukcesję • Rozwój infrastruktury technicznej • Postępujące procesy koncentracji w strukturze agrarnej • Rozwój biogospodarki, gospodarki o obiegu zamkniętym i upowszechnienie się ekoinnowacji • Nowe modele biznesu i organizacji rynku, wzrost poziomu przedsiębiorczości rolniczej • Zmiany wzorców konsumpcji i popytu na żywność • Wzrost liczby MŚP działających na obszarach wiejskich • Upowszechnienie się internetu w działalności gospodarczej (i handlowej) oraz wymianie wiedzy wśród rolników • Rozwój ośrodków miejskich i powiązań z obszarami wiejskimi • Wzrost atrakcyjności obszarów wiejskich jako miejsca zamieszkania i aktywności zawodowej 	<ul style="list-style-type: none"> • Niekorzystne zmiany demograficzne, społeczne i zdrowotne • Rosnące dysproporcje w zakresie dostępu do infrastruktury technicznej i społecznej • Zmiany klimatu i uwarunkowań produkcyjnych przy niedostatecznym wykorzystaniu instrumentów zarządzania ryzykiem • Wzrost polaryzacji gospodarstw względem ich wielkości, przestrzennego rozmieszczenia oraz powiązań z rynkiem

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

Ujęcie opisowe

Mocne strony

Relatywnie duże zasoby gruntów rolnych

Polska dysponuje znacznym arealem gruntów rolnych użytkowanych rolniczo (UR)¹, co jest korzystne do rozwoju produkcji rolniczej. Łączna powierzchnia użytków rolnych w dobrej kulturze w Polsce w 2018 r. wynosiła 14,5 mln ha z czego 75,7% stanowiły grunty orne, a 21,7% trwałe użytki zielone. Powierzchnia upraw trwałych wyniosła ponad 350 tys. ha. Największa powierzchnia użytków rolnych znajdowała się w województwach: mazowieckim, wielkopolskim, lubelskim, kujawsko-pomorskim i podlaskim. w Polsce na przestrzeni ostatnich lat obserwuje się zmniejszanie powierzchni użytków rolnych stanowiących gospodarstwa rolne. w skali kraju ich ogólna powierzchnia w stosunku do stanu z 2010 r. zmniejszyła się o 5,4% (834 tys. ha) z 15,5 mln ha w 2010 r. do 14,7 mln ha w 2018 r. w największym stopniu zmniejszyła się powierzchnia tzw. nieużytków na UR o 1 144 tys. ha. z drugiej strony powierzchnia gruntów orných zwiększyła się o 132 tys. ha, z kolei mniej więcej o tyle samo (134 tys. ha) zmniejszyła się powierzchnia trwałych użytków zielonych. Na zmiany w użytkowaniu gruntów miały wpływ czynniki pozarolnicze (np. wyłączenie gruntów na cele związane z budową infrastruktury mieszkaniowej, komunikacyjnej oraz rekreacyjnej), ale również zalesianie gruntów i porzucanie gruntów ze względu na ich niską jakość lub znaczne rozdrobnienie agrarne. Ubytki powierzchni użytków rolnych najsilniej wystąpiły w województwach o ekstensywnym charakterze produkcji rolniczej i dużym rozdrobnieniu obszarowym (tj. podkarpackie, małopolskie), ale również w wielkopolskim oraz zachodnio-pomorskim, cechujących się relatywnie dobrą strukturą obszarową. w województwach charakteryzujących się wysoką koncentracją towarowej produkcji rolniczej (opolskie) powierzchnia użytków rolnych uległa nieznacznemu zmniejszeniu.

Sytuację w zakresie dostępu do ziemi ilustruje również fakt, że w 2019 r. młodzi rolnicy stanowili 24,4% zbiorowości kierowników gospodarstw indywidualnych i posiadali 31,1% (tj. 4 mln ha) ogółu gruntów rolnych w Polsce (tabela 1).

¹ w 2017 roku w gospodarstwa rolne w Polsce dysponowały 14,6 mln ha UR, które stanowiły ok. 8,3% ogółu UR w UE-28. Pod względem obszaru gruntów rolnych Polska zajmuje 5 miejsce w UE-28.

**Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności
gospodarczej - projekt**

Tabela 1. Gospodarstwa indywidualne zarządzane przez osoby w wieku 40 lat i mniej w 2006, 2018 oraz w 2019 roku

Lata	Badana grupa		Udział badanej grupy w			
			zbiorowości gospodarstw indywidualnych wg.		całej populacji beneficjentów JPO wg.	
	liczba gospodarstw (szt.)	powierzchnia JPO (ha)	liczby gospodarstw (%)	powierzchni JPO (%)	liczby gospodarstw (%)	powierzchni JPO ^a (%)
2006	517 539	4 843 505,06	35,51	37,95	35,34	34,18
2018	332 356	4 143 962,98	25,39	31,91	25,23	29,05
2019	316 585	4 047 252,13	24,44	31,10	24,29	28,37

^a JPO – Jednolita płatność obszarowa;

Źródło: opracowanie IERiGŻ-PIB na podstawie danych ARiMR.

Spośród około 1,4 mln gospodarstw rolnych w Polsce obejmujących gros gruntów rolnych w kraju, zdecydowana większość ma charakter indywidualny, tzn. jest posiadana i użytkowana przez osoby spokrewnione tworzące gospodarstwa domowe (często te gospodarstwa rolne określa się mianem rodzinnych). Dominująca w kraju rodzinna forma organizacji gospodarstw rolnych oraz wysoka i ciągle rosnąca rynkowa wartość ziemi sprawiają, że napływ nowych osób do sektora rolnego jest utrudniony. Natomiast kontynuacja działalności rolniczej w gospodarstwach rodzinnych przez następców będzie dotyczyła zwłaszcza segmentu gospodarstw rolnych zorientowanych na rynek i charakteryzującym się rozwiniętym zapleczem produkcyjnym.

Tabela 2. Średnia powierzchnia użytków rolnych w latach 2012-2018 (w ha), gospodarstwa objęte polem obserwacji FADN

	2012	2015	2018
Young farmers/Młodzi rolnicy*	28,25	29,47	28,01
Total/Ogółem	36,32	35,70	34,26

*40 lat i mniej.

Źródło: Polski FADN.

Analiza danych gospodarstw towarowych pozostających w polu obserwacji Polskiego FADN wskazuje, że gospodarstwa młodych rolników nadal pozostają relatywnie mniejsze od średniej w całej badanej próbie. W 2018 r. powierzchnia gospodarstwa młodego rolnika wynosiła przeciętnie 28 ha w porównaniu z 35 ha dla całej próby.

Dostęp do publicznego systemu doradztwa

Rozwinięty i dostępny system publicznego doradztwa rolniczego stanowi zauważalne i wartościowe wsparcie dla rolników w kraju, ułatwiające i usprawniające prowadzenie przez nich działalności rolniczej. Potrzeba rozwijania nowych funkcji rolnictwa, wynikających

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

z wdrażania koncepcji zrównoważonego rozwoju rolnictwa, stanowi jeden z ważniejszych obszarów działania instytucji doradczych. Ośrodki doradztwa rolniczego, obejmujące CDR, wojewódzkie ośrodki doradztwa rolniczego i ich oddziały terenowe, mając znaczący potencjał organizacyjny, odgrywają istotną rolę w inicjowaniu, bądź wspieraniu wszelkich działań podejmowanych na rzecz rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Stanowią one ważny element otoczenia instytucjonalnego rolnictwa (Parzonko, 2018), zwłaszcza dla właścicieli towarowych gospodarstw (w rozumieniu metodologii delimitacji stosowanej na potrzeby opracowań FADN, por. Dąbrowski, Matuszak, 2018). Pracownicy publicznych ośrodków doradztwa rolniczego wspierają producentów rolnych w prowadzeniu gospodarstw (doradztwo agrotechniczne, technologiczne, ekonomiczne), dostosowywaniu się do wymogów polityki rolnej, pozyskiwaniu zewnętrznego finansowania działalności bieżącej i inwestycyjnej, jak również pozyskiwaniu wiedzy o nowych rozwiązaniach i inicjatywach służących rozwojowi działalności rolniczej i pozarolniczej.

Natomiast zapotrzebowanie w zakresie doradztwa obejmuje przede wszystkim wsparcie w prawidłowej identyfikacji i uzyskaniu wsparcia finansowanego w ramach WPR, zwłaszcza w zakresie zmian technologicznych w gospodarstwach rolnych oraz nowych wyzwań środowiskowych (takich jak ocena zgodności gospodarstwa z normami i wymogami zasady wzajemnej zgodności oraz zmniejszenie zanieczyszczenia azotanami ze źródeł rolniczych i zapobieganie dalszym zanieczyszczeniom).² Dotyczy ono wielu dziedzin i zakresów prowadzenia działalności rolniczej i pozarolniczej. Ocenia się, że dotychczas (w ostatnich latach) ze wsparcia publicznych jednostek doradztwa rolniczego korzystało od 10 do 30% wszystkich rolników w kraju. Należy sądzić, że w przyszłości popyt na usługi doradcze w rolnictwie będzie się utrzymywał. Jest to związane ze zmianami we WPR, rosnącymi wymaganiami środowiskowymi wobec rolnictwa, zmianami klimatycznymi oraz z koniecznością dalszej restrukturyzacji prowadzonej działalności. Wśród najczęściej wskazywanych obszarów potencjalnego wsparcia poprawy stanu wiedzy wśród młodych rolników zaliczono następujące tematy³:

- Umiejętności związane z dobrostanem zwierząt
- Umiejętności marketingowe
- Odnośnie gospodarowania zasobami, w tym środowiskowymi
- Umiejętności komunikacyjne
- Umiejętności z zakresu zarządzania
- Umiejętności finansowe
- Subsydia/dotacje/umiejętności kredytowe
- Umiejętności w zakresie strategii rozwoju gospodarstwa rolnego.

² Niewęglowski, M., & Kacprzak, T. (2017). Preferencje rolników w zakresie doradztwa w gospodarstwach rolnych powiatu węgrowskiego. *Roczniki (Annals) SERiA*, 2017(1230-2019-3568) oraz: IERiGŻ-PIB, Zapotrzebowanie na usługi doradcze w ramach poddziałania „Wsparcie dla korzystających z usług doradczych”, objętego PROW 2014-2020, w poszczególnych województwach Polski”. Ekspertyza do umowy nr 51/19, z dn. 25.03.2019. Warszawa 2019.

³ Zondag et al., op cit.

**Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności
gospodarczej - projekt**

Wzrost dochodów rolniczych

Instrumenty polityki państwa, dostęp do jednolitego rynku rolnego i postęp w rolnictwie przyczyniły się do wzrostu dochodów rolniczych. W latach 2004–2016 dochody gospodarstw domowych rolników wzrosły o 113%, tj. bardziej nawet niż gospodarstw domowych pracujących na własny rachunek poza rolnictwem, które zwiększyły się o 92% (Chmielewska, Zegar, 2018, s. 114). Ta sytuacja poprawiła warunki życia rolników i ich możliwości inwestycyjne, szczególnie w większych gospodarstwach. Jednak skutkowało także coraz większym uzależnieniem się dochodów rolniczych od przekazywanych płatności, co w polskiej rzeczywistości może ograniczać skłonność do podejmowania działań rozwojowych (Świstak, 2015, s. 157).

Biorąc pod uwagę dochody młodych rolników, należy zauważyć, że charakteryzują się one dużą zmiennością w czasie, jednak istotne jest, że przeciętne dochody młodych rolników są niższe niż w przypadku dochodów w próbie Polskiego FADN, a tendencja ta jest odwrotna, gdy weźmie się pod uwagę wartości mediany.

Tabela 4. Dochód z gospodarstwa rodzinnego na hektar w latach 2009-2018 (w PLN)

		2009	2012	2015	2018
Young farmers/Młodzi rolnicy	mean Średnia	3 598 ,50	6 103 ,50	6 083 ,42	17 302 ,81
	median Mediana	3 384 ,83	5 632 ,44	5 326 ,17	2 294 ,03
Total / Ogółem	mean Średnia	21 543 ,98	14 003 ,87	28 207 ,70	23 995 ,16
	median Mediana	1 428 ,75	2 371 ,75	1 771 ,41	2 050 ,23

Źródło: Polski FADN.

Należy wskazać, że objęcie gospodarstw rolnych wsparciem w ramach WPR zwiększa dochody rolnicze, wpływając pozytywnie na poziom dokonywanych inwestycji i dyfuzję innowacji. Według badań dopłaty bezpośrednio wykorzystywane były przede wszystkim na zakup bieżących środków produkcyjnych (nawozów, środków ochrony roślin, paliw i pasz). Im gospodarstwa miały większą powierzchnię użytków rolnych, tym większe było znaczenie dopłat w finansowaniu inwestycji (Czubak i Jędrzejak 2011).

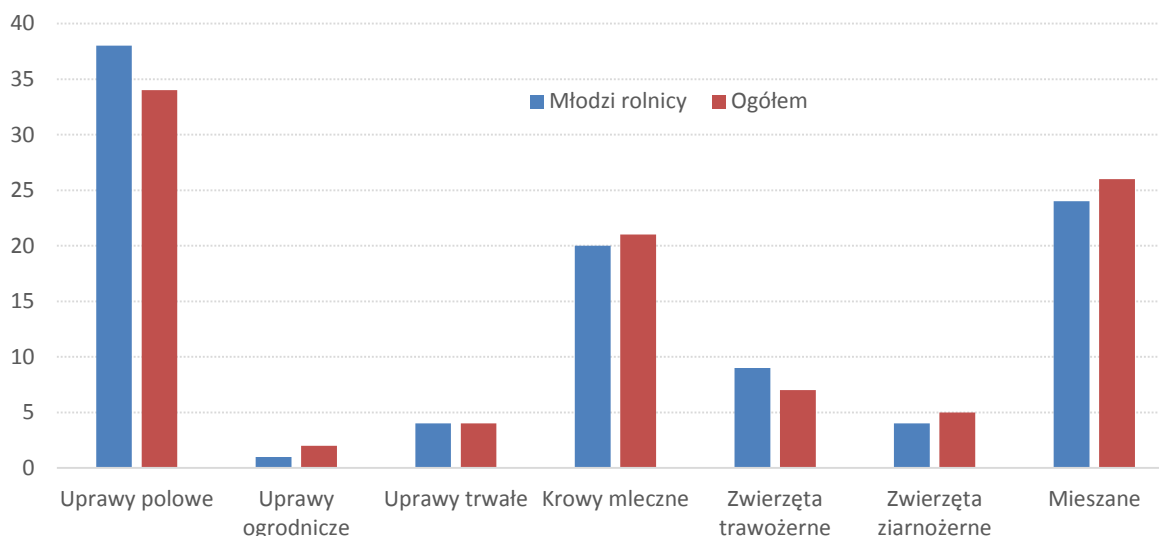
Czynnikami przyciągającym następców do sektora rolnego stanowi zewnętrzne wsparcie finansowe będące uzupełnieniem dochodów rolniczych (płatności bezpośrednio, płatności dla młodych rolników) oraz źródłem finansowania przedsięwzięć inwestycyjnych mających na celu rozwój gospodarstw rolnych (środki z PROW, kredyty rolnicze) oraz ulgi w podatku rolnym w przypadku gruntów przeznaczonych na utworzenie nowego gospodarstwa rolnego lub powiększenie już istniejącego do powierzchni nieprzekraczającej 100 ha oraz ulga inwestycyjna dotycząca budowy, modernizacji lub zakupu wybranych środków trwałych⁴. Poziom

⁴ w świetle ustawy podatnikom podatku rolnego przysługuje ulga inwestycyjna z tytułu wydatków (tj. jeżeli wydatki te nie zostały sfinansowane w całości lub w części z udziałem środków publicznych) poniesionych na budowę lub modernizację budynków inwentarskich oraz obiektów służących ochronie środowiska, a także na

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

mobility ziemi do młodych rolników mógłby być zwiększony poprzez ograniczenie możliwości korzystania z płatności przez starszych rolników (lub poprzez zwiększenie stawek płatności dla młodych rolników) i osób traktujących ziemię jako lokatę kapitału. Jednocześnie w badaniach systemów wsparcia młodych rolników na poziomie UE stwierdzono, że pomoc ta zwykle służyła zwiększeniu konkurencyjności i dochodowości gospodarstw młodych rolników oraz gospodarstw nowych osób w sektorze. Poprawiała ona również dostępność młodych rolników do kapitału⁵.

Rysunek 1. Udział gospodarstw rolnych według typu specjalizacji w 2018 r.

Źródło: Polski FADN.

Specjalizacja młodych rolników związana z określonymi typami produkcyjnymi jest porównywalna ze specjalizacją, jaką obserwujemy w przypadku ogółu gospodarstw rolnych, tj. dominują uprawy polowe, chów krów mlecznych i gospodarstwa mieszane, co stanowi strategię łączącą kalkulację ekonomiczną z możliwością pozyskania zewnętrznych źródeł finansowania działalności w odniesieniu do konkretnego kierunku interwencji publicznej.

Relatywnie wysoki poziom przygotowania zawodowego kierowników

W świetle danych Eurostat⁶ w 2016 roku ponad połowa kierowników gospodarstw rolnych w Polsce (55,2%) posiadała kwalifikacje zawodowe (rolnicze) oparte wyłącznie

zakup i montaż urządzeń mających na celu ochronę środowiska i lepsze wykorzystanie zasobów, jak np. deszczowni, urządzeń melioracyjnych czy też urządzeń do pozyskiwania energii z naturalnych źródeł.

⁵ Zagata L., Hrabák J., Lošťák M., Bavorová M., Czech University of Life Sciences Prague; Ratering T., Technology Centre of the Czech Academy of Science; Sutherland L.A., McKee A., The James Hutton Institute, 2017, Research for AGRI Committee—Young farmers-policy implementation after the 2013 CAP reform, European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies, Brussels.

⁶ w badaniu struktury gospodarstwa rolnego prowadzonych przez Eurostat określa się trzy różne poziomy szkolenia kierowników gospodarstw:

- tylko doświadczenie praktyczne: doświadczenie zdobyte w trakcie praktycznej pracy w gospodarstwie rolnym;

**Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności
gospodarczej - projekt**

o doświadczenie praktyczne. Przeszło jedna czwarta z pozostałych (27,4%) dysponowała pełnym wykształceniem rolniczym, a niespełna jedna piąta (17,3%) wykształceniem określanym jako podstawowe. w porównaniu do danych z 2010 roku odnotowano wzrost udziału kierowników z pełnym przygotowaniem rolniczym (z 24,6 do 27,4%) i osób posiadających tylko doświadczenie praktyczne (z 54,1 do 55,2%). W latach 2010-2016 zmniejszył się z kolei udział kierowników z podstawowym wykształceniem rolniczym (z 21,3 do 17,3%). Zarówno na poziomie całej UE-28, jak i w Polsce największy udział kierowników gospodarstw rolnych z pełnym wykształceniem rolniczym zaznaczał się wśród osób do 35 lat.

Wyraźnie widoczna jest lepsza struktura gospodarstw młodych rolników pod względem wykształcenia kierownika w porównaniu do wszystkich gospodarstw, a poziom wykształcenia kierownika rośnie w kolejnych latach (tabela 3).

Tabela 3. Gospodarstwa według poziomu wykształcenia ich kierownika (w %)

Wyróżnienie	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Młodzi rolnicy										
Podstawowe	0	0	6	0	20	8	2	2	2	2
zasadnicze nierolnicze	0	0	6	6	20	8	5	6	5	6
zasadnicze rolnicze	33	33	21	21	0	31	18	13	10	11
średnie nierolnicze	27	11	15	16	40	8	7	10	10	13
-średnie rolnicze	40	44	36	40	20	38	48	46	45	45
wyższe nierolnicze	0	0	5	1	0	0	4	9	11	10
-wyższe rolnicze	0	11	11	16	0	8	16	14	16	14
ogółem										
Podstawowe	6	6	6	6	5	5	5	5	4	4
zasadnicze nierolnicze	17	17	17	16	16	16	16	16	15	15
zasadnicze rolnicze	25	26	25	25	24	24	23	22	22	21
średnie nierolnicze	14	13	13	14	14	14	13	13	13	14
średnie rolnicze	27	28	29	29	29	30	30	31	32	32
wyższe nierolnicze	3	3	3	3	4	4	4	4	5	5
wyższe rolnicze	7	7	7	7	7	8	8	8	9	9

Źródło: Polski FADN.

- podstawowe wykształcenie rolnicze: wszelkie kursy szkoleniowe ukończone w ogólnej szkole rolniczej i/lub w instytucji specjalizującej się w określonych dziedzinach (w tym ogrodnictwo, uprawa winorośli, sadownictwo, hodowla ryb, nauki weterynaryjne, technika rolnicza i przedmioty pokrewne); ukończone szkolenie rolnicze uważane jest za szkolenie podstawowe;
- pełne wykształcenie rolnicze: każde szkolenie trwające przez równoważny okres co najmniej dwóch lat w pełnym wymiarze godzin po zakończeniu kształcenia obowiązkowego i zakończone w kolegium rolniczym, na uniwersytecie lub innej uczelni wyższej o profilu rolniczym, w ogrodnictwie, uprawie winorośli, hodowli ryb, weterynarii, technice rolniczej i związanych z nimi przedmiotach.

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

Pod względem przygotowania zawodowego kierownicy gospodarstw rolnych w Polsce byli relatywnie lepiej wykształceni niż przeciętnie biorąc kierownicy w UE-28. W 2016 roku udział osób z rolniczym przygotowaniem edukacyjnym wśród wszystkich kierowników w Polsce wynosił 45%, podczas gdy dla całej UE-28 wskaźnik ten kształtował się na poziomie 32%.

Dostęp do kształcenia rolniczego i możliwości podnoszenia kwalifikacji

Relatywnie dobrze rozwinięta instytucjonalna sieć podmiotów świadczących usługi edukacyjno-szkoleniowe, odpowiadających na zapotrzebowanie rynku oraz ukierunkowanie wsparcia publicznego, dająca możliwości zapewnienia bardziej elastycznych i ukierunkowanych możliwości edukacyjnych (Bański, 2015) stanowi mocną stronę z punktu widzenia przyciągania młodych rolników i rozwoju przez nich działalności gospodarczej.

W Polsce uczelnie wyższe zajmujące się działalnością dydaktyczną, w ramach studiów I i II stopnia kształcą 12 tys. studentów na rolniczych kierunkach studiów oraz 1 tys. na studiach podyplomowych, zapewniając kadry z wykształceniem wyższym dla pozostałych ogniw AKIS.

W skład systemu oświaty wchodzi m.in.: szkoły podstawowe, szkoły ponadpodstawowe, placówki kształcenia ustawicznego oraz centra kształcenia zawodowego, umożliwiające uzyskanie i uzupełnienie wiedzy, umiejętności i kwalifikacji zawodowych oraz placówki doskonalenia nauczycieli. Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi jest organem prowadzącym i sprawującym nadzór pedagogiczny nad 54 zespołami szkół rolniczych. Ponadto w Polsce funkcjonuje około 350 szkół rolniczych nadzorowanych przez starostwa powiatowe. Razem tworzą one sieć szkół rolniczych. Na rolniczych kierunkach kształcenia w szkołach branżowych I stopnia (zawodowych) w roku szkolnym 2018/2019 kształciło się 1170 uczniów a w technikumach ponad 8700 uczniów .

Oprócz tego w kraju funkcjonują publiczne i prywatne ośrodki doradztwa rolniczego, izby rolnicze, podmioty gospodarcze, organizacje społeczne oferujące różne usługi i formy pozyskania lub zwiększania wiedzy oraz umiejętności przydatne w prowadzeniu gospodarstwa rolnego i innej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich.

Duże zasoby ludzkie na obszarach wiejskich oraz rozwinięta infrastruktura drogowa

Według danych Eurostatu w 2017 roku tereny klasyfikowane jako typowo wiejskie (*predominantly rural*) zajmowały ponad połowę terytorium kraju (52,1%). Zamieszkiwało je 13,3 mln osób, czyli 35% całej populacji. Polska należy zatem do krajów o ponadprzeciętnie wysokim udziale ludności wiejskiej i jej koncentracji na terenach klasyfikowanych jako wiejskie. Jednocześnie ludność wiejska w Polsce zamieszkuje relatywnie dużą liczbę miejscowości (52,5

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

tys.), co przekłada się na rozproszenie struktury osadniczej kraju. Rozwinięta sieć osadnicza, nizinna rzeźba terenu (około 80% powierzchni kraju), dobry stan infrastruktury drogowej (w latach 2006-2016 wzrost gęstości dróg zamiejskich o twardej nawierzchni odnotowano we wszystkich województwach z wyjątkiem opolskiego) i rozpowszechnienie indywidualnych środków transportu (w 2016 roku w samochód osobowy wyposażonych było 73% wszystkich wiejskich gospodarstw domowych) określają dobrą dostępność komunikacyjną do obszarów wiejskich, sprzyjającą mobilności ludności, towarów i usług, korzystnej z punktu widzenia rozwoju społeczno-gospodarczego.

Stosunkowo duży odsetek ludności mieszkającej na obszarach wiejskich oraz poprawa jakości infrastruktury społecznej i technicznej stwarzają możliwości rozwoju nowych przedsiębiorstw wiejskich. Również możliwości dojazdów do pracy zapobiegają migracji, co przekłada się na stabilne perspektywy popytu na towary i usługi ze strony ludności wiejskiej, a tym samym perspektywy powodzenia nowej działalności gospodarczej.⁷

Wysoka jakość (atrakcyjność) życia na obszarach wiejskich ze względów środowiskowych i społecznych

Atrakcyjność życia na obszarach wiejskich i możliwości aktywności zawodowej uzależnione są od intensywności i jakości relacji międzyludzkich. Treść wzajemnych interakcji może stanowić cenny zasób zarówno dla jednostek, jak i społeczności lokalnych. Na obszarach wiejskich w Polsce zaznacza się wysoki poziom kapitału społecznego⁸. Świadczy o tym duża liczba nieformalnych i formalnych organizacji oraz instytucji działających na rzecz lokalnych wspólnot. Podmioty te stanowią przestrzeń realizacji publicznych i prywatnych celów społecznych, gospodarczych, kulturalnych. Wśród organizacji tworzących żywą tkankę społeczną wsi w kraju należy wymienić ochotnicze straże pożarne, organizacje kobiece (koła gospodyń wiejskich), kluby sportowe, stowarzyszenia, organizacje religijne i nieformalne grupy lokalnych liderów⁹. Zasoby te dla części młodych osób, zamieszkujących obszary wiejskie mogą stanowić istotny czynnik decydujący o pozostaniu na wsi, a dla osób rozważających przeprowadzkę na wieś, zwiększający atrakcyjność osiedlenia się.

⁷⁷ Cf. Stathopoulou, S., Psaltopoulos, D., & Skuras, D. (2004). Rural entrepreneurship in Europe. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*. Vol. 5 No. 6,

⁸ Pomiar kapitału społecznego jest złożony i wiąże się z licznymi trudnościami. Pogłębione badania wskazują, że jego rozpowszechnienie jest podobne w miastach i na terenach wiejskich. Przy czym kapitał społeczny na obszarach wiejskich wykazuje pewną specyfikę, tj. jest relatywnie bardziej wiążący niż pomostowy, wykazuje tendencję rosnącą i realizuje się względnie częściej w organizacjach niezarejestrowanych, Markowska-Przybyła U., Potocki J. (2017). *Przestrzenny wymiar zróżnicowania kapitału społecznego w Polsce w świetle badań eksperymentalnych*, *Studia Regionalne i Lokalne* 4(70), s. 63-83; Sadura P., Murawska K., Włodarczyk Z. (2017). *Wieś w Polsce 2017: diagnoza i prognoza*, FWW, Warszawa, s. 17.

⁹ Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A. (2016). *Wybrane determinanty polaryzacji społecznej oraz stabilności ekonomicznej na obszarach wiejskich i w rolnictwie.*, Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019 nr 33, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 11-42.

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

Słabe strony

Ograniczenia w sukcesji gospodarstw rolnych i w dostępie do ziemi

Problemy z zakupem lub dzierżawą gruntu zgłaszało ok. 60% młodych rolników UE oraz nieco ponad 40% w Polsce (Needs of young farmers, 2019). Według badań źródłem problemów są wysokie ceny gruntów oraz niechęć starszych rolników do przejścia na emeryturę (Parlament Europejski, 2013).

W ostatnich latach w Polsce spada liczba transakcji kupna-sprzedaży ziemi rolniczej, co oznacza zmniejszenie intensywności rynkowego obrotu ziemią. Wskazane relacje popytowo-podażowe na rynku ziemi odzwierciedlają niekorzystną sytuację z perspektywy gospodarstw rolnych ukierunkowanych rynkowo i nastawionych na rozwój, jak również z punktu widzenia osób spoza sektora rolnego zamierzających rozpocząć prowadzenie działalności rolniczej. Mała skala rynkowych i nierynkowych sukcesji gospodarstw oraz ograniczony dostęp do ziemi wynikają m.in. z: wysokich cen gruntów rolnych, prawnych ograniczeń w nabywaniu ziemi rolniczej, wysokich kosztów produkcji rolnej, wysokiego ryzyka produkcyjnego, trudności ze zbytem produktów

Regulacje prawne wprowadzone ustawą z 14 kwietnia 2016 roku, zwiększają instytucjonalną kontrolę nad rynkiem ziemi rolniczej. Nowe, ujednolicone zasady dotyczą mieszkańców kraju oraz obywateli państw UE i określają wymogi, jakie muszą zostać spełnione przy nabywaniu ziemi rolniczej w Polsce. Ustanowiono również pięcioletni okres karencji na zakup gruntów z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa, preferując jego dzierżawę. ARiMR przy współpracy z bankami oferuje kredyt inwestycyjny z częściową spłatą kapitału ze środków ARiMR dla młodych rolników (do 40 lat) na zakup użytków rolnych.

Dlatego sukcesywnie spada mobilność czynnika ziemi, mierzona liczbą transakcji. W 2018 roku liczba zawartych umów kupna-sprzedaży ziemi rolniczej wynosiła 57,8 tys., co oznacza, że takich transakcji było o ok. ¼ mniej niż w roku 2016. Spadek liczby transakcji w ostatnich latach był konsekwencją zmniejszenia liczby transakcji kupna-sprzedaży na rynku prywatnym. Nasilenie w rynkowym obrocie nieruchomościami rolnymi, podobnie jak i w latach wcześniejszych, było zróżnicowane terytorialnie, chociaż wielkość tych różnic ulegała stopniowemu spłaszczeniu. W 2018 r. stosunkowo najwięcej transakcji kupna-sprzedaży zawarto w województwie opolskim i zachodniopomorskim. Dwukrotnie mniej transakcji odnotowano w województwach: śląskim, małopolskim, mazowieckim, łódzkim i wielkopolskim. Utrzymujące się terytorialne różnice w nasileniu rynkowego obrotu ziemią rolniczą należy łączyć zarówno z przestrzennymi odmiennymi strukturami rolniczymi i podaży ziemi, jak również z różnicami w poziomie zurbanizowania obszarów wiejskich. W dużym stopniu było to powiązane z rozwojem wiejskiej infrastruktury, budową i modernizacją szlaków komunikacyjnych oraz nasileniem procesów urbanizacyjnych na terenach wiejskich położonych

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

w obrębie oddziaływania chłonnych rynków pracy¹⁰. W tej sytuacji ustawodawca uznał za niezbędne kontrolowanie wykorzystania nieruchomości gruntowych pod kątem zharmonizowania rozwoju dziedzin nierolniczych z zabezpieczeniem potrzeb gospodarki żywnościowej i zachowaniem należytego poziomu wolumenu produkcji rolnej. Argumentem uzasadniającym konieczność zwiększenia nadzoru nad obrotem ziemią rolniczą było także zapewnienie rolnikom lepszego dostępu do zakupu gruntów. Takie podejście było motywowane obserwowanym po 2004 roku dynamicznym wzrostem ceny ziemi, co eliminowało z rynku wielu potencjalnych nabywców. Większość z nich zamierzała wzmocnić majątek produkcyjny posiadanych gospodarstw w celu rozszerzenia skali produkcji [Sikorska, Wasilewski, 2018].

W obrębie prywatnego rynku ziemi rolniczej w 2018 roku spowolnienie zaznaczyło się nie tylko w odniesieniu do liczby zawartych umów kupna-sprzedaży nieruchomości rolnych, ale również w relatywnie niewielkim wzroście cen. W 2018 roku wynosiła ona średnio 44,4 tys. zł za 1 ha gruntów ornych, co oznacza, że w stosunku do 2017 roku wzrosła o 7,5%, gdy w latach 2014-2015 ten wzrost był trzykrotnie wyższy.

Sukcesywnie zmniejsza się rola obrotu rynkowego w formach zmian właścicielskich nieruchomości rolnych na rzecz transakcji o charakterze nierynkowym, co osłabia możliwości poprawy struktury obszarowej i procesy koncentracji. Od 1992 roku do końca 2018 roku sprzedano około 2,71¹¹ mln ha ziemi z Zasobu WRSP, co stanowiło 57,2% ogółu przejętych gruntów, przy czym większość tych gruntów została sprzedana przed 2014 rokiem. Malejący wolumen sprzedaży¹² związany był przede wszystkim z obowiązującym zakazem sprzedaży państwowej ziemi (poza pewnymi wyjątkami).

Ponad połowa z całej powierzchni sprzedanych gruntów z Zasobu WRSP była położona na terenie czterech województw: zachodniopomorskiego, dolnośląskiego, wielkopolskiego i warmińsko-mazurskiego. Tam też znajduje się większość z ponad 1 mln¹³ ziemi wydzierżawionej z Zasobu WRSP, tj. więc w regionach o relatywnie dobrej strukturze obszarowej w porównaniu z pozostałymi obszarami Polski.

Wzrost wyposażenia gospodarstw w ziemię stanowi podstawowy element poprawy ich konkurencyjności. Jednak ze względu na ograniczenie kapitałowe w sytuacji wysokich kosztów zakupu ziemi oraz niechęci właścicieli nieruchomości rolnych do trwałego wyzbywania się praw własności, procesy koncentracji ziemi powinny odbywać się w oparciu o dzierżawy. Ze

¹⁰ ustawa z dnia 14 kwietnia 2016 roku znacznie rozszerzyła funkcje ANR, nie zlikwidowała segmentacji rynku ziemi odnośnie zasad obowiązujących w obrocie prywatnym i procedur zagospodarowania gruntów z Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa. w odniesieniu do rynku prywatnego ustawa określiła podmioty uprawnione do swobodnego nabywania gruntów rolnych, wśród których pierwszeństwo przyznano rolnikom indywidualnym powiększającym gospodarstwa rodzinne do powierzchni nie większej niż 300 ha. Ograniczeń w nabywaniu ziemi rolnej nie wprowadzono w odniesieniu do obrotu w obrębie najbliższej rodziny. Realizując zadania dotyczące kontroli obrotu prywatnego ANR uzyskała prawo wydawania administracyjnych zgód na nabycie nieruchomości rolnych.

¹¹ w tym 100,8 tys. ha to grunty nie nadające się do rolniczego wykorzystania.

¹² w latach 1992-2018 średnio roczna sprzedaż ziemi z Zasobu wynosiła ok 100 tys. ha, gdy w latach 2015-2018 było to 25,5 tys. ha, w 2018 roku 3 tys. ha.

¹³ Wydzierżawiane z Zasobu WRSP grunty rolne stanowiły ok. 7% ogółu gruntów rolnych wykorzystywanych rolniczo.

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

względu na ograniczony zasób i zasięg terytorialny dzierżaw z Zasobu WRSP, większą wagę nabierają dzierżawy międzysąsiedzkie. Ich rola w poprawie dostępu do ziemi jest szczególnie ważna w regionach o najbardziej rozdrobnionym rolnictwie, gdzie (jak wynika z badań IE-RiGŻ-PIB) jest również duża niechęć do trwałego wyzbywania się ziemi.

Położenie nieruchomości z Zasobu w północnych i zachodnich częściach kraju, głównie na tych terenach stworzyło możliwości dzierżaw, natomiast zainteresowanie dzierżawami na rynku międzysąsiedzkim wzrastało wraz z objęciem polskiego rolnictwa wsparciem w ramach WPR także na pozostałych terenach¹⁴. Jednak w odróżnieniu od sformalizowanych zasad dzierżawy ziemi państwowej, w obrocie prywatnym większość dzierżaw miała charakter umów zwyczajowych bez umocowania prawnego.

Niezależnie od niedoskonałości rynku prywatnego dzierżaw, wynikających z ich ustnego charakteru i niestabilnych warunków najmu, lokalnie odgrywają one znaczącą rolę w procesach poprawy struktury obszarowej. Na poziomie lokalnym zaznacza się prawidłowość, że silnie ekonomicznie, towarowe gospodarstwa przejmują całą dostępną ofertę dzierżaw, od tych właścicieli gruntów, którzy utrzymują się głównie ze źródeł nierolniczych, zatem pełniły one ważną rolę w procesach koncentracji w rolnictwie indywidualnym. Można szacować, że na rynku międzysąsiedzkim około 250 tysięcy gospodarstw dzierżawi ziemię, a jej powierzchnia wynosi około 1,0 mln ha.

Duża liczba małych gospodarstw rolnych o ograniczonych szansach na rozwój

Ograniczeniem w efektywnym wykorzystaniu zasobów ziemi rolniczej w Polsce, zwłaszcza z perspektywy konkurencyjności zasobowej, jest duże rozdrobnienie obszarowe i znaczna liczba gospodarstw małych (do 5 ha). Cechuje je niska efektywność produkcji, przez co uznawane są za nierozwojowe (Zegar, 2009).

Według typologii FADN minimalny próg wielkości ekonomicznej określający gospodarstwo jako towarowe (co oznacza to włączenie gospodarstwa do zbioru FADN) wyznaczono na 4 000 euro i obejmuje gospodarstwa rolne wytwarzające w sumie około 95% Standardowej Produkcji (SO) wszystkich jednostek w kraju. Kryterium te spełnia jedynie ok. 750 tys. gospodarstw, co stanowi 53% ogółu gospodarstw. W myśl ww. typologii gospodarstwa nietowarowe dysponują 12% powierzchni użytków rolnych, a także utrzymują 2% jednostek przeliczeniowych zwierząt (FADN, 2018). Jednakże w gospodarstwach nietowarowych pracuje aż 27% osób pełnozatrudnionych, wyrażanych w jednostkach rocznych pracy (Annual Work Unit – AWU).

¹⁴ Można szacować, że około jedna piąta gospodarstw użytkuje ziemię własną i dzierżawioną, a powierzchnia dzierżawionej ziemi stanowi średnio około jednej siódmej uprawianego areалу. W badaniach do rzadkości należało, by gospodarstwa indywidualne były w całości oparte na najmie gruntów (takich sytuacji dotyczyły zaledwie 1% badanego zbioru) i zazwyczaj była to sytuacja o charakterze przejściowym. Dzierżawy występowały w gospodarstwach indywidualnych o relatywnie dużym obszarze. w grupie użytkowników areалу od 20 ha UR wzwyż, ponad połowa rolników uprawiała ziemię własną i dzierżawioną. Wśród podmiotów o areale co najmniej 50 ha UR aż 70% uprawiało ziemię własną i dzierżawioną, przy czym najem obejmował prawie połowę użytkowanego obszaru gruntów rolnych.

**Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności
gospodarczej - projekt**

Należy również wskazać, że o ile w strukturze gospodarstw rolnych pod względem wielkości ekonomicznej wciąż dominują gospodarstwa relatywnie niewielkie (ponad połowa do 8 tys. euro SO) to ich potencjał i wielkość ściśle związane są ze strukturą wieku kierujących. Tendencje te obserwowane są od lat co potwierdza, że działania w kierunku powiększania wielkości i produkcji w gospodarstwach rolnych związane są ściśle z wiekiem i wykształceniem (tabela 1). Tym samym wartości zmiennych odnośnie udziału kierujących gospodarstwem w wieku do 40 lat oraz odsetek kierujących z wykształceniem rolniczym są wyraźnie mniejsze w gospodarstwach małych ekonomicznie (do 8 tys. euro SO), niż w przypadku jednostek dużych.

Tabela 5. Gospodarstwa indywidualne według klas wielkości ekonomicznej i wybranych cech w 2016 roku (udział w poszczególnych klasach wielkości ekonomicznej).

Wyszczególnienie	Ogółem	Klasy wielkości ekonomicznej w tys. euro SO							
		Do 2	2-4	4-8	8-15	15-25	25-50	50-100	≥ 100
Struktura (%)	100,0	27,8	19,2	18,0	13,1	7,8	7,7	4,2	2,2
<i>udział w poszczególnych klasach wielkości ekonomicznej = 100</i>									
Odsetek kierujących gospodarstwem w wieku do 40 lat	22,8	18,1	20,6	23,0	26,0	25,3	29,5	32,3	31,3
Odsetek kierujących z wykształceniem rolniczym	44,7	29,5	35,6	43,3	51,7	62,3	70,0	75,5	74,7

Źródło: GUS: *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 r.*, Warszawa 2017, s. 140.

Jednocześnie, biorąc pod uwagę gospodarstwa z próby FADN, należy wskazać, że wielkość ekonomiczna gospodarstw młodych rolników była średnio o 10-25% mniejsza od ogółu.

Tabela 6. Średnia wielkość ekonomiczna gospodarstwa w latach 2009-2018 (w euro SO)

	2009	2012	2015	2018
Young farmers/Młodzi rolnicy	48 768,12	35 612,00	42 617,04	32 268,70
Total / Ogółem	46 979,68	47 225,97	46 994,16	42 896,38

Źródło: *Polski FADN*.

Ograniczony dostęp do kapitału

W Polsce w przypadku gospodarstw młodych rolników, dostęp do kapitału jest czynnikiem o szczególnym znaczeniu dla przyszłego funkcjonowania i innowacyjności działalności produkcyjnej gospodarstwa. Dzieje się tak z uwagi na zwiększone zapotrzebowanie na środki inwestycyjne, gwarantujące realizację zamierzeń rozwojowych kierownika,.

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa stosuje, przy udziale środków krajowych, pomoc na realizację inwestycji w gospodarstwach rolnych, działach specjalnych produkcji rolnej i rybactwie śródlądowym oraz przetwórstwie produktów rolnych, ryb, skorupiaków i mięczaków. Kredyty preferencyjne równoległe ze współfinansowaniem inwestycji z programów unijnych, stanowią ważne źródło finansowania przedsięwzięć w rolnictwie. Kredyty preferencyjne mogą być w całości przeznaczone na zakup użytków rolnych, dlatego mogą z nich korzystać zarówno producenci prowadzący już gospodarstwa rolne, jak i osoby zamierzające dopiero utworzyć gospodarstwo i rozpocząć prowadzenie produkcji rolnej.¹⁵

Kwota zobowiązań kredytowych rolników w latach 2002-2017 miała trwałą tendencję wzrostową, jednak stopa zadłużenia aktywów gospodarstw ulegała sukcesywnej redukcji. Zjawisko to obserwuje się od 2008 roku i związane jest m.in. z dynamicznym wzrostem wartości składników majątku produkcyjnego, co wynikało z postępującym procesem jego odnawiania, czy też dynamicznym wzrostem cen ziemi rolniczej. Poziom zadłużenia kredytowego rolników oraz jakość ich portfela kredytowego w ujęciu sektorowym nie wskazują na wysokie ryzyko finansowe dla rolników i ryzyko kredytowe dla banków. W przypadku grupy zadłużonych gospodarstw rolnych występują jednak zagrożenia związane z pobranymi kredytami i ich spłatą. Grupę tę szacuje się na 1,5 tys.¹⁶

Potrzeby inwestycyjne oraz wsparcie rozwoju technologicznego na poziomie gospodarstwa rolnego młodych rolników zaspakajane są poprzez instrumenty polityki w postaci kredytów preferencyjnych na zakup ziemi dla młodych rolników oraz instrumentów finansowych (jak np. gwarancji do kredytów). Według badania KE¹⁷ w 2017 r. jedynie 12% przebadanych gospodarstw korzystało z pożyczek i innych instrumentów finansowych (ponad dwukrotnie mniej niż ogółem w UE), na co wpływało przede wszystkim wysokie ryzyko towarzyszące planom inwestycyjnym. O ile w myśl przytaczanego badania, polscy rolnicy relatywnie częściej otrzymywali decyzje pozytywną, to wśród odrzuconych przez pożyczkodawców wniosków o kredyty, wskazywano przede wszystkim na zbyt duże ryzyko inwestycji. Brak historii kredytowej i aktywów zabezpieczających pożyczki może być przeszkodą zwłaszcza dla nowych, młodych uczestników rynku. Nowe podmioty mogą również borykać się z wysokimi stopami procentowymi, zwłaszcza poza strefą euro. Ponadto niski poziom rentowności, szczególnie w początkowych latach rozwoju gospodarstw rolnych, utrudnia spłatę kredytów. Wśród wnioskowanych inwestycji zdecydowana większość miała na celu zakup/modernizację sprzętu lub charakter pożyczki na cele obrotowe, w niewielu przypadkach były to pożyczki na zakup ziemi (z uwagi na jej ograniczoną podaż).

¹⁵ Kredyty preferencyjne z pomocą ARiMR na realizację inwestycji w rolnictwie, rybactwie śródlądowym i przetwórstwie produktów rolnych, ryb, skorupiaków i mięczaków, ARiMR, Broszura: <https://www.arimr.gov.pl/pomoc-krajowa/kredyty-preferencyjne.html> [dostęp 1.1.20200.

¹⁶ Kata, R. (2018). Dynamika i struktura zadłużenia kredytowego gospodarstw rolniczych w Polsce. Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 20(5), 74-80.

¹⁷ European Commission, European Investment Bank, Survey on financial needs and access to finance of EU agricultural enterprises, Brussels 2019.

**Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności
gospodarczej - projekt**

Struktura wieku zarządzających gospodarstwami rolnymi

Według danych Eurostat w 2016 r. wśród ogółu kierowników gospodarstw rolnych w Polsce największą grupę (51,3%) stanowiły osoby w wieku 35-54 lata. Drugą pod względem wielkości udziału była zbiorowość kierowników mających 55 i więcej lat (38,4%). Względnie najmniejszą kategorię tworzyły osoby najmłodsze, do 35 roku życia. Ich udział wśród wszystkich rolników kształtował się na poziomie 10,2%.

Podobnie jak w większości państw członkowskich UE, także i w Polsce zaznaczał się spadek udziału najmłodszej i średniej kategorii wiekowej kierowników, a wzrost odsetka najstarszych rolników. Zmiany struktury wieku europejskich rolników wskazują na utrwalanie się niekorzystnych tendencji w zakresie udziału rolników relatywnie młodych w ogólnej liczbie kierowników gospodarstw (w roku 2016 na każdego rolnika poniżej 35 roku życia przypadało ponad sześciu rolników powyżej 65 roku życia). W ostatniej dekadzie udział młodych rolników w ogólnej liczbie kierowników gospodarstw zmniejszył się, podczas gdy udział rolników powyżej 55 roku życia wzrósł. W przypadku ludności w kraju udział osób do 35 roku życia utrzymywał się na poziomie niemal 40%, natomiast przemiany struktury wieku na przestrzeni dekady podobnie wykazywały niekorzystną tendencję (tablice 7 i 8).

Tabela 7. Struktura ludności w Polsce w latach 2010 i 2019

Ludność w wieku:	2010		2019	
	tys.	udział [%]	tys.	udział [%]
Ogółem	38 529,9	100,0	38 382,6	100
0-34	17 529,0	45,5	15 146,5	39,5
35-54	10 565,0	27,4	11 129,9	29,0
55 i więcej	10 436,0	27,1	12 106,2	31,5

Źródło: GUS, Rocznik Demograficzny 2020. Warszawa 2020.

Tabela 8. Struktura ludności w wieku produkcyjnym i nieprodukcyjnym w Polsce w latach 2010 i 2019

Wyszczególnienie	Ogółem	W wieku					
		przedprodukcyjnym (0-17 lat)	produkcyjnym (mężczyźni 18-64 lata, kobiety 18-59 lat)			poprodukcyjnym (mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej)	
			razem	mobilnym (18-44 lata)	niemobilnym (mężczyźni 45-64 lata, kobiety 45-59 lat)		
<i>Ogółem</i>							
2010	liczba (tys.)	38 530	7243	24 831	15 424	9 407	6 456
	udział [%]	100,0	18,8	64,4	40,0	24,4	16,8
2019	liczba (tys.)	38 383	6949	23 026	14 461	8 565	8 408
	udział [%]	100,0	18,1	60,0	37,7	22,3	21,9
<i>Wieś</i>							
2010	liczba (tys.)	15 101	3 245	9 529	6 086	3 442	2 327
	udział [%]	100,0	21,5	63,1	40,3	22,8	15,4
2019	liczba (tys.)	15 350	2 996	9 484	5 975	3 509	2 870
	udział [%]	100,0	19,5	61,8	38,9	22,9	18,7

Źródło: GUS, Rocznik Demograficzny 2020. Warszawa 2020.

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

Nadwyżki siły roboczej w rolnictwie, ukryte bezrobocie

Badania potwierdzają wybitnie rodzinny charakter stosunków pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych. Z najmniejszej siły roboczej (bez względu na formę) korzystano wprawdzie w co czwartym gospodarstwie, ale praca świadczona przez osoby spoza rodziny stanowiła tylko niespełna 4% całkowitych nakładów pracy poniesionych w działalności rolniczej. Podmioty o przewadze najmniejszej siły roboczej w całkowitych nakładach pracy w działalności rolniczej występowały sporadycznie (Karwat-Woźniak, 2015).

Tendencje zmian w umiejscowieniu aktywności zawodowej ludności rolniczej unaoczniają zaawansowanie procesów dywersyfikacji jej aktywności zawodowej oraz profesjonalizacji zatrudnienia w rodzinnym gospodarstwie rolnym. Mimo nasilania się tych procesów, utrzymuje się nadal relatywnie duża grupa osób wnosząca względnie niewielki wkład pracy, zbadany z perspektywy rozmiarów prowadzonej działalności rolniczej. Wielkość tej populacji określa rozmiary ukrytego bezrobocia w sektorze rolnym, którą na podstawie wyników badań terenowych oszacowano na około 500 tys. osób. Było to około 16% ludności w ustawowym wieku aktywności zawodowej pracujących wyłącznie lub głównie w użytkowanym indywidualnym gospodarstwie rolnym (Karwat-Woźniak, 2015).

Niski poziom organizacji rynków rolnych i ograniczony dostęp do rynku dla małych i średnich gospodarstw

Nasila się konkurencja celów produkcyjnych i środowiskowych, a także społecznych w gospodarce światowej. W miarę rozwoju technologii cyfrowych hierarchiczna organizacja systemu żywnościowego ewoluje w kierunku organizacji sieciowej opartej na powiązaniach poziomych. W stosunkowo niewielkim stopniu dotyczy to drobnych producentów rolnych, którzy pozostając w rozproszeniu, reprezentują relatywnie mniejszą siłę rynkową wobec przemysłu i handlu detalicznego (Dybowski i in., 2017).

Podstawowymi barierami uniemożliwiającymi wykorzystanie potencjału produkcyjnego polskiego rolnictwa jest niekorzystna struktura agrarna przejawiająca się niskim potencjałem rynkowym pojedynczego gospodarstwa rolnego, ale także niski poziom integracji pionowej i poziomej rolników, która pozwoliłaby przynajmniej częściowo przeciwdziałać skutkom rozdrobnienia gospodarstw. Rozdrobnione struktury rolnictwa polskiego, słaba pozycja ekonomiczna rolników w łańcuchu żywnościowym i niedostateczna organizacja rynków rolnych w Polsce stwarzają zagrożenia na przyszłość. W efekcie powstawania coraz liczniejszych łańcuchów wartości, a zwłaszcza globalnych łańcuchów wartości (global value chains), dochodzi do transferu wartości dodanej od ogniw o niższym poziomie koncentracji, tj. z rolnictwa, do ogniw o wyższym poziomie koncentracji, tj. przetwórstwa i dystrybucji (handel). Zwiększeniu siły przetargowej rolników może sprzyjać wyższy poziom zorganizowania rynkowego rolników. Możliwe są dwie ścieżki wzajemnie uzupełniające się: (1) poprzez or-

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

organizacje produkcyjne i quasi-produkcyjne, jak grupy producentów rolnych¹⁸, spółdzielnie¹⁹, uznane organizacje producentów²⁰ oraz różne formy kooperacji rolników, a także (2) za pośrednictwem silnych branżowych organizacji rolniczych. W warunkach polskich zarówno jedna, jak i druga możliwość wykorzystywana jest w minimalnym stopniu²¹. Kluczową formą kooperacji są, na podstawie prawodawstwa unijnego uznane organizacje producentów oraz na bazie rozwiązań krajowych grupy producentów rolnych. Teoretycznym uzasadnieniem dla tych form organizacji rynku jest wzmocnienie pozycji rolników wobec postępującej szybko konsolidacji przemysłu rolno-spożywczego²². Można bowiem zakładać, że organizacja/grupa kilkunastu/kilkudziesięciu rolników działając wspólnie będzie w stanie wynegocjować korzystniejsze warunki transakcji niż pojedynczy rolnik. Z drugiej strony struktura taka rodzi także określone problemy związane z koniecznością przekonania wszystkich członków do konkretnego rozwiązania, co jest szczególnie trudne w warunkach polskich²³. W konsekwencji powyższych zjawisk wprawdzie liczba grup producentów rolnych w Polsce wzrosła z 8 w 2001 r. do 1391 w 2013 r., lecz po tym okresie następuje już systematyczny ich spadek. W 2017 r. było to 1009 grup i tylko 886 w 2019 r. Ogółem na 2028 zarejestrowanych od momentu wejścia w życie ustawy z 2000 r. grup producentów rolnych, zlikwidowano 1142 grupy, czyli 56%²⁴. Udział rolników w tej formie kooperacji pozostał niewielki, bo do grup należy zaledwie 12,5 tys. gospodarstw (członków grup producentów rolnych), czyli około 0,9% ogółu gospodarstw rolnych²⁵.

Relatywnie niski poziom przedsiębiorczości na obszarach wiejskich

Zdecydowana koncentracja wysokiego wskaźnika aktywności gospodarczej ma miejsce w strefach podmiejskich wielkich miast²⁶. Decyduje o tym renta położenia w stosunku do ważnych tras komunikacyjnych, bliskość dużych rynków zbytu, wysoki poziom rozwoju infrastruktury technicznej i społecznej. O koncentracji podmiotów gospodarczych w strefach podmiejskich dużych miast decydują w znacznym stopniu także zasoby kapitału ludzkiego.

¹⁸ Podmioty o których mowa w ustawie z dnia 15 września 2000 r. o grupach producentów rolnych i ich związkach oraz o zmianie innych ustaw (Dz. U. z 2018 r. poz. 1026).

¹⁹ Podmioty o których mowa w ustawie z dnia 16 września 1982 r. Prawo spółdzielcze (Dz. U. z 2018 r. poz. 1285 z późn. zm.).

²⁰ Podmioty o których mowa w rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1308/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. ustanawiającego wspólną organizację rynków produktów rolnych oraz uchylającego rozporządzenia Rady (EWG) nr 922/72, (EWG) nr 234/79, (WE) nr 1037/2001 i (WE) nr 1234/2007 (Dz. Urz. UE L 347 z 20.12.2013, str. 671).

²¹ Kowalczyk St. (red.), Kwasek M., Krzyżanowski J.T., (2019). Analiza SWOT Cel 3: Poprawa pozycji rolników w łańcuchu wartości (wersja ostateczna) (ekspertyza dla MRiRW), IERiGŻ-PIB, Warszawa.

²² Chlebicka A., Fałkowski J., Wołek T. (2009). Powstawanie grup producentów rolnych a zmienność cen, Zagadnienia ekonomiki rolnej nr 2, s. 64.

²³ Fałkowski J., Chlebicka A., Łopaciuk-Goncaryk B. (2017). Social relationships and governing collaborative actions in rural areas: Some evidence from agricultural producer groups in Poland, Journal of Rural Studies vol. 49, s. 114.

²⁴ Dane MRiRW. Stan na Maj 2019 r.

²⁵ Według GUS w 2017 r. było 1,385 mln gospodarstw rolnych powyżej 1 ha.

²⁶ Bański, J. (2015). Rola instytucji otoczenia biznesu w rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej. Wieś i Rolnictwo, 167(2), 139-149.

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

Według analiz GUS (Charakterystyka obszarów wiejskich, 2016, s. 22) w 2016 r. więcej niż co czwarty podmiot wpisany do rejestru REGON zlokalizowany był na obszarach wiejskich. Nadal jednak wskaźnik przedsiębiorczości wyrażający liczbę podmiotów przypadających na 1000 mieszkańców na wsi był niższy niż w miastach – 75 wobec 133. Jednak jego wzrost w odniesieniu do 2006 r. był nieznacznie wyższy niż w miastach. Na terenach wiejskich najwięcej podmiotów zajmowało się drobnym handlem i naprawą pojazdów samochodowych oraz budownictwem, czyli działalnościami przynoszącymi niewielką wartość dodaną i tym samym dochody.

Działalność gospodarcza na terenach wiejskich jest ważnym czynnikiem i wskaźnikiem poziomu rozwoju gospodarczego oraz stanowi siłę napędową gospodarki wiejskiej, dzięki której przewyciężyć można niekorzystne zjawiska, takie jak: bezrobocie i marginalizacja wsi, niskie dochody rodzin rolniczych oraz monofunkcyjność obszarów wiejskich. Wieś charakteryzuje się niższą aktywnością gospodarczą niż przeciętna w kraju i dużym zróżnicowaniem terytorialnym w tym zakresie. Większa aktywność cechuje tereny zachodnie Polski oraz strefy oddziaływania dużych ośrodków miejskich. Podstawowymi przyczynami niskiej aktywności ekonomicznej na wsi są m.in. niewystarczający popyt na pracę w skali lokalnej, mała dostępność miejsc pracy o wysokiej jakości, brak odpowiednich zachęt systemowych do podejmowania pracy, ograniczone wsparcie związane z doskonaleniem zawodowym, opieką i wychowaniem niesamodzielnych członków rodziny. W strukturze podmiotów na terenach wiejskich zdecydowanie przeważają mikroprzedsiębiorstwa. Analizując tendencje związane z podejmowaniem działalności gospodarczej na wsi, należy wydzielić kilka typów funkcjonalnych obszarów wiejskich. Inne uwarunkowania dla rozwoju przedsiębiorczości są na obszarach o silnych powiązaniach funkcjonalnych z ośrodkami miejskimi, inne zaś na obszarach monofunkcyjnych rolniczych położonych peryferyjnie. Stale najkorzystniejsze trendy rozwojowe panują na obszarach urbanizujących się, położonych w sąsiedztwie dużych aglomeracji miejskich. Natomiast niską dynamiką rozwoju charakteryzują się gminy zdecydowanie o charakterze rolniczym oraz obszary położone peryferyjnie w stosunku do głównych ośrodków miejskich. Relatywnie niewielka skala przedsiębiorczości zaznacza się we wschodniej i południowo-wschodniej części kraju (zwłaszcza w województwach podlaskim, lubelskim i podkarpackim) oraz w gminach położonych peryferyjnie w stosunku do dużych miast. Dynamika zmian w zakresie przedsiębiorczości wiejskiej w ostatnich latach w Polsce wskazuje, że coraz mniej znaczące są czynniki strukturalne i historyczne, a relatywnie większego wpływu nabierają uwarunkowania miękkie związane z klimatem dla przedsiębiorczości w gminach (aktywność władz samorządowych, postawa elit lokalnych, postawa mieszkańców, wielkość zasobów kapitału społecznego²⁷).

²⁷ Stanny, M., Rosner, A., & Komorowski, Ł. (2018). Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap III. Struktury społeczno-gospodarcze, ich przestrzenne zróżnicowanie i dynamika, IRWiR PAN, FEFRWP, Warszawa.

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

Ograniczenia w dostępie do wiedzy i innowacji

O ile silną stroną polskiego sektora rolnego jest dostęp do publicznego doradztwa to systemowa organizacja przepływu wiedzy do rolnictwa napotyka szereg barier, w tym m.in.²⁸ problem segmentacji grupy odbiorców – rolnicy nie stanowią jednolitej społeczności mającej te same interesy ekonomiczne. z doradztwa komercyjnego oraz wsparcia ze strony dostawców środków produkcji i odbiorców produktów rolnych w zakresie rozwiązań innowacyjnych korzystają na ogół rolnicy z dużych i silnych ekonomicznie gospodarstw rolnych. Należy podkreślić, że problem stanowi dostęp do wiedzy i innowacji rolników o niskich dochodach, rozpoczynających prowadzenie działalności rolniczej i planujących rozwój przedsięwzięć o wysokiej wartości dodanej (przetwórstwo, produkcja ekologiczna, działalności niszowe). Można tu uwzględnić takie czynniki jak wielkość gospodarstwa, poziom specjalizacji, lokalizacja (wyższy poziom profesjonalizacji rolników w zachodniej i północnej części Polski). Należy także wskazać na bariery systemowe, ograniczające skłonność rolników do inwestycji. Pierwsza, to brak prowadzenia rachunkowości przez większość gospodarstw rolnych, co powoduje brak narzędzi do oceny korzyści ekonomicznej z zastosowanej innowacji. Druga bariera, to powszechna nieformalna dzierżawa gruntów rolnych, niestabilna, niesklaniająca ich czasowych użytkowników do innowacyjnych inwestycji.

Także publiczne doradztwo rolne zmagają się z problemami. Należy do nich zaliczyć: brak stabilności zatrudnienia pracowników, niewystarczający poziom zarobków i możliwości rozwoju zawodowego doradców, starzenie się kadry, które wszystkie razem mogą ograniczać stopień realizacji zadań powierzonych doradztwu publicznemu (por. *Informacja MRiRW na temat systemu doradztwa... op cit.*).

Dostępne dane i analizy wskazują ponadto na niezadowalający poziom innowacyjności gospodarki w Polsce, w tym na obszarach wiejskich. Gospodarstwa rolne i przedsiębiorstwa wiejskie rzadko wprowadzają w swojej działalności nowe rozwiązania biznesowe, co przekłada się na niski poziom wskaźników innowacyjności. Taki stan rzeczy w dużym stopniu warunkowany jest niedostatecznym ujawnianiem się efektów aglomeracji, wynikającym z rozproszenia lub braku kapitału finansowego, deficytów wykwalifikowanych pracowników, informacji oraz podmiotów i instytucji o profilu badawczo-rozwojowym²⁹.

Ponadto, z raportu przygotowanego dla KE³⁰ wynika, że młodzi rolnicy w Polsce są relatywnie mniej zainteresowani (w relacji do przedstawicieli tej grupy z innych krajów UE) szkoleniami demonstracyjnym lub pokazami polowymi, indywidualnym doradztwem, szkoleniami

²⁸ zob. Propozycja koncepcji rozwoju systemu transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie w Polsce, CDR, Brwinów, 2019.

²⁹ Chechelski P. (2017). Ocena rozwoju innowacyjności sektora rolno-spożywczego w Polsce, w: Grochowska R. (red.) Potencjalne scenariusze rozwoju innowacyjności w sektorze rolno-spożywczym po 2020 roku, Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019 nr 57, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 44-73

³⁰ Zondag et al. (2015a), Needs of young farmers. Report i of the Pilot project: Exchange programmes for young farmers. European Commission, Directorate-General for Agriculture and Rural Development; Zondag et al. (2015b). Young farmers' needs in Poland. Annex I.21 to the Pilot project: Exchange programmes for young farmers Client: European Commission, European Commission, Directorate-General for Agriculture and Rural Development. 25 September.

**Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności
gospodarczej - projekt**

lub kursami rolniczymi, uczestnictwem w warsztatach, dołączeniem do grupy lub sieci studyjnej oraz szkoleniami internetowymi lub e-learningiem przez Internet jako źródłem zdobywania wiedzy niż inni młodzi rolnicy w UE. Młodzi rolnicy w Polsce są natomiast bardziej niż w innych krajach zainteresowani wykorzystaniem mediów społecznościowych jako źródła wiedzy. Zidentyfikowane potrzeby polskich młodych rolników w zakresie wiedzy są mniejsze niż innych młodych rolników w UE, z wyjątkiem umiejętności związanych z ubieganiem się o dotacje i kredyty.

PROJEKT

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

Szanse

Stosunkowo młodzi rolnicy oraz duża liczba rolników dająca szansę na sukcesję

W Polsce gospodarstwa rolne w 2016 roku prowadziło ponad 1,4 mln kierowników (co stanowi 9,2% ogółu kierowników w państwach UE-28).

Według danych Eurostat w 2016 r. wśród ogółu kierowników gospodarstw rolnych zbiorowość kierowników w wieku do 35 roku życia kształtowała się na poziomie 10,2%.

W 2016 roku wskaźnik odzwierciedlający sytuację demograficzną grupy kierowników gospodarstw rolnych (stosunek procenta osób do 35 lat do odsetka osób w wieku co najmniej 55 lat) dla Polski wynosił 0,27. Poziom tego indeksu należał do najwyższych w UE-28 i był wynikiem ukształtowanych w przeszłości pozytywnych zjawisk demograficznych, a także dużej roli rodzinnej formy użytkowania gruntów rolnych (wskaźnik struktury wieku kierowników gospodarstw dla wszystkich państw członkowskich UE wynosił 0,09). Pomimo korzystnej struktury wieku, należy wskazać na zwiększającą się grupę osób w wieku produkcyjnym niemobilnym oraz poprodukcyjnym (Karwat-Woźniak, 2017).

Rozwój infrastruktury technicznej

Poprawa sieci infrastruktury drogowej stwarza możliwości terytorialnego zwiększenia dostępności miejsc pracy dla mieszkańców wsi, w tym z wykorzystaniem rozwoju ośrodków miejskich (Chmieliński, 2013). Jednocześnie rozwój infrastruktury teleinformatycznej może stać się przyczynkiem do tworzenia nowych działalności ekonomicznych oraz usług publicznych dla mieszkańców wsi. Szansą dla rozwoju gospodarstw rolnych jest dalsze upowszechnienie usług środowiskowych, w tym zwłaszcza w zakresie odnawialnych źródeł energii. Mając na uwadze cechy charakterystyczne produkcji rolnej, należy stwierdzić, że największe możliwości pozyskiwania energii odnawialnej w rolnictwie wiążą się z przetwarzaniem biomasy (Babuchowska, Marks-Bielska, 2017, Sulewski, Majewski, Wąs, 2017).

Postępujące procesy koncentracji w strukturze agrarnej

W latach 2005-2017 nastąpiły wyraźne zmiany w liczbie i strukturze obszarowej gospodarstw rolnych. Liczba podmiotów powyżej 1 ha UR zmniejszyła o 401,6 tys. gospodarstw, tj. o prawie 23%, co było wynikiem spadku (o 24%) liczby gospodarstw do 30 ha UR (zwłaszcza do 5 ha, ubytek o 31%) i względnie dynamicznego powiększania (o 32%) grupy gospodarstw 30-hektarowych i większych³¹, a w szczególności podmiotów powyżej 50 ha UR (wzrost o 65%). Są to jednostki z reguły zdolne do skutecznej konkurencji na rynku produktów rolnych, które umożliwiają uzyskanie satysfakcjonujących dochodów z pracy

³¹ w regionach o najbardziej rozdrobnionej strukturze tj. w województwie małopolskim, podkarpackim, śląskim i świętokrzyskim wzrost liczby gospodarstw odnotowano już od obszaru 20 ha UR. Takie same tendencje dotyczyły procesów koncentracji ziemi.

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

w gospodarstwie rolnym. Mimo to ich udział pozostaje niewielki i wynosi ok. 3%. Należy podkreślić, że krajowe gospodarstwa o wielkości powyżej 50 ha UR stanowiły tylko ok. 4% łącznej liczby takich gospodarstw w UE-28, mimo tego, że ogół gospodarstw w Polsce stanowi ok. 13% ogólnej liczby gospodarstw UE-28. W strukturze polskich gospodarstw nadal dominowały (51%) podmioty do 5 ha UR.

Należy również dodać, że ze szczegółowej analizy zmian w liczbie gospodarstw według grup obszarowych w poszczególnych latach wynika, że po 2010 roku, tempo ubytku gospodarstw najmniejszych uległa nieznacznemu wyhamowaniu. W konsekwencji w latach 2010-2013 najszybciej ubywało podmiotów o areale od 5 do 10 ha UR³², a w latach następnych – gospodarstw z grupy obszarowej 15-20 ha UR³³. To zjawisko należy wiązać ze wzrostem wymagań wobec producentów rolnych i zmianami na pozarolniczym rynku pracy. W sytuacji nasilającej się konkurencji, użytkownicy tej wielkości podmiotów byli coraz bardziej marginalizowani przez rynek, co z reguły wiązało się ze znacznym zmniejszeniem dochodów. W tej sytuacji posiadacze tej wielkości podmiotów musieli zdecydować czy podejmować działania na rzecz wzrostu potencjału produkcyjnego użytkowanego gospodarstwa, czy poszukiwać nowych źródeł dochodu. Przy czym coraz częściej decydowali się na umiejscowienie swojej aktywności zawodowej poza użytkowanym gospodarstwem, czemu sprzyjała poprawiająca się sytuacja na pozarolniczym rynku pracy. Jednak całkowicie nie likwidowali posiadanych gospodarstw, co najwyżej ograniczali produkcję, a część ziemi wdzierżawiali. Aktywizację zawodową poza użytkowanym gospodarstwem ułatwiały im działania wspierane ze środków UE na rzecz tworzenia pozarolniczych miejsc pracy, w tym również realizowane w ramach WPR³⁴, z których mogli skorzystać rolnicy, chcący podjąć zatrudnienie poza rolnictwem zarówno najemnie, jak i na własny rachunek.

³² w latach 2010-2013 największe tempo spadku odnotowano w grupie w o powierzchni 5-10 ha UR, ich liczba zmniejszyła się o 9,0%, a w grupie 1-5 ha UR – o 7,3%.

³³ Pomiędzy 2010 a 2017 rokiem największą dynamikę spadku odnotowano w grupie gospodarstw 15-20 ha UR – o 2,8%, gdy z zbiorze gospodarstw 1-5 ha UR – o 0,8%.

³⁴ Od momentu akcesji do UE takie przedsięwzięcia były realizowane w ramach Sektorowego Programu Operacyjnego i Sektorowego Programu Operacyjnego – Rekonstrukcja i Modernizacja Sektora Żywnościowego i Rozwój Obszarów Wiejskich (SPO-Rolnictwo 2004-2006) i Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW 2007-2013). Zrealizowane projekty skutkowały powstaniem ponad 50,7 tys. nowych pozarolniczych miejsc pracy na obszarach wiejskich. Również w PROW 2014-2020 jednym z celów uzupełniających do celu głównego, jaki stanowi poprawa konkurencyjności rolnictwa zaplanowano wparcie tworzenia miejsc pracy na obszarach wiejskich. Oszacowano, że otrzymane wsparcie umożliwi utworzenie ok. 22,5 tys. pozarolnicze miejsca pracy.

**Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności
gospodarczej - projekt**

Tabela 7. Liczba i struktura obszarowa indywidualnych gospodarstw według województw w 2016 roku

Województwo	Razem	Grupy obszarowe w ha UR							
		1-2	2-5	5-10	10-15	15-20	20-30	30-50	≥ 50
Polska	1 383,9	271,1	465,7	309,7	137,0	66,8	61,3	40,3	32,1
<i>liczba</i>	100,0	19,6	33,6	22,4	9,9	4,8	4,4	2,9	2,3
<i>struktura</i>									
Dolnośląskie	54,4	11,9	14,5	12,2	5,5	2,4	2,5	2,3	3,0
<i>liczba</i>	100,0	22,0	26,6	22,5	10,1	4,3	4,6	4,3	5,5
<i>struktura</i>									
Kujawsko-pomorskie	62,5	6,7	13,8	14,2	9,9	5,5	5,8	4,0	2,6
<i>liczba</i>	100,0	10,7	22,1	22,7	15,7	8,9	9,3	6,4	4,2
<i>struktura</i>									
Lubelskie	178,7	27,0	71,9	45,6	15,7	7,1	5,7	3,5	2,1
<i>liczba</i>	100,0	15,1	40,2	25,5	8,8	4,0	3,2	2,0	1,2
<i>struktura</i>									
Lubuskie	19,5	3,5	5,7	3,7	1,9	1,2	1,1	0,9	1,5
<i>liczba</i>	100,0	18,1	29,2	18,8	9,9	5,9	5,4	4,8	7,7
<i>struktura</i>									
Łódzkie	121,8	19,8	41,4	34,5	13,0	5,6	4,3	2,3	1,0
<i>liczba</i>	100,0	16,3	34,0	28,3	10,7	4,6	3,5	1,8	0,8
<i>struktura</i>									
Małopolskie	137,7	50,5	62,7	18,3	3,3	1,1	0,9	0,5	0,5
<i>liczba</i>	100,0	36,7	45,5	13,3	2,4	0,8	0,6	0,4	0,4
<i>struktura</i>									
Mazowieckie	211,6	30,1	66,0	59,3	26,8	11,4	10,3	5,0	2,7
<i>liczba</i>	100,0	14,2	31,2	28,0	12,6	5,4	4,9	2,4	1,3
<i>struktura</i>									
Opolskie	26,0	4,4	7,2	4,9	3,1	1,5	1,8	1,6	1,5
<i>liczba</i>	100,0	16,9	27,5	18,8	11,9	5,9	7,1	6,1	5,8
<i>struktura</i>									
Podkarpackie	129,4	47,1	59,1	16,5	2,9	1,1	1,2	0,8	0,8
<i>liczba</i>	100,0	36,5	45,7	12,7	2,2	0,8	0,9	0,6	0,6
<i>struktura</i>									
Podlaskie	80,2	5,4	16,5	21,8	14,2	8,2	7,6	4,5	2,1
<i>liczba</i>	100,0	6,7	20,6	27,1	17,6	10,3	9,4	5,6	2,6
<i>struktura</i>									
Pomorskie	37,8	4,3	8,3	9,1	5,7	3,1	3,0	2,2	2,2
<i>liczba</i>	100,0	11,4	21,9	24,1	15,1	8,1	7,8	5,7	5,7
<i>struktura</i>									
Śląskie	51,8	16,6	19,8	8,6	2,6	1,4	1,1	0,9	0,8
<i>liczba</i>	100,0	32,1	38,1	16,6	5,1	2,7	2,2	1,7	1,5
<i>struktura</i>									
Świętokrzyskie	83,3	17,3	36,6	19,3	5,6	2,0	1,5	0,7	0,4
<i>liczba</i>	100,0	20,8	43,6	23,2	6,8	2,4	1,9	0,8	0,5
<i>struktura</i>									
Warmińsko-mazurskie	42,0	3,8	8,1	7,5	5,8	4,2	4,7	4,2	3,7
<i>liczba</i>	100,0	9,1	19,3	17,9	13,9	9,9	11,2	9,9	8,9
<i>struktura</i>									
Wielkopolskie	118,4	18,5	28,0	28,6	17,7	8,6	7,9	5,1	3,8
<i>liczba</i>	100,0	15,7	23,7	24,1	15,0	7,3	6,7	4,3	3,2
<i>struktura</i>									
Zachodniopomorskie	28,6	3,8	6,5	5,7	3,2	2,3	1,9	1,8	3,3
<i>liczba</i>	100,0	13,4	22,8	20,0	11,3	8,1	6,6	6,4	11,4
<i>struktura</i>									

Ze względu na elektroniczną formę przetwarzania danych w przypadku niektórych wyliczeń – z tytułu zaokrągleń – mogą wystąpić różnice l – liczba gospodarstw w tys., s – struktura w %

Źródło: opracowano na podstawie Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2016 r., GUS, Warszawa 2017.

**Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności
gospodarczej - projekt**

Tabela 8. Średnia powierzchnia użytków rolnych w latach 2009-2018 (w ha)

	2009	2012	2015	2018
Young farmers/Młodzi rolnicy	41 ,22	28 ,25	29 ,47	28 ,01
Total / Ogółem	34 ,88	36 ,32	35 ,70	34 ,26

Źródło: Polski FADN.

Tabela 9. Średnia wielkość ekonomiczna gospodarstwa w latach 2009-2018 (w euro SO)

	2009	2012	2015	2018
Young farmers/Młodzi rolnicy	48 768 ,12	35 612 ,00	42 617 ,04	32 268 ,70
Total / Ogółem	46 979 ,68	47 225 ,97	46 994 ,16	42 896 ,38

Źródło: Polski FADN.

Tabela 10. Średni wzrost wielkości ekonomicznej gospodarstwa w latach 2016-2018 (w %)

	2016	2017	2018
Young farmers/Młodzi rolnicy	4 .57	6 .65	6 .45
Total / Ogółem	1 .26	1 .20	0 .96

Źródło: Polski FADN.

Rozwój biogospodarki, gospodarki o obiegu zamkniętym i upowszechnienie się ekoinnowacji

Z punktu widzenia dywersyfikacji gospodarczej obszarów wiejskich i rozwoju tamtejszych rynków pracy zasadnicze znaczenie będzie miało funkcjonowanie sektora biogospodarki obejmującego działalność podmiotów bazujących na wykorzystaniu różnych surowców naturalnych (biomasa), energii słonecznej, wiatrowej i wodnej³⁵. Ze względu na niekorzystne zmiany klimatyczne, zanieczyszczenie środowiska i rosnące koszty energii opartej na paliwach kopalnych, oczekuje się dalszego rozwoju sektora OZE i związanych z nim przedsiębiorstw, co powinno przełożyć się na rozwój gospodarczy w skali lokalnej, zwiększenie aktywności zawodowej ludności wiejskiej oraz przepływ zbędnych pracowników z sektora rolnego. Postęp w biogospodarce wiąże się ściśle ze zwiększeniem poziomu innowacyjności. Nowe rozwiązania produktowe, procesowe, organizacyjne i marketingowe stanowią niezbędny warunek kreowania i przyrostu wartości dodanej w gospodarce wiejskiej, a także źródło nowych miejsc pracy dla mieszkańców wsi. W innowacjach w biogospodarce upatruje się również szanse na pobudzenie lokalnego wzrostu gospodarczego, maksymalizującego pozy-

³⁵ Bański J., (2014). *Perspektywy rozwoju polskiej wsi – wybrane zagadnienia*, Wieś i Rolnictwo Nr 4/165, s. 5.

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

tywne efekty zewnętrzne dla środowiska i społeczeństwa oraz minimalizującego negatywne ich rodzaje.

Nowe modele biznesu i organizacji rynku, wzrost poziomu przedsiębiorczości rolniczej

Zmieniające się wzorce konsumpcji oraz postęp technologiczny wpływają na pojawienie się nowych modeli biznesowych w działalności okołorolniczej (prowadzonej przy udziale majątku gospodarstwa) i pozarolniczej, takich jak: rewitalizacja usług wiejskich poprzez innowacje społeczne i cyfrowe, rozwój (nowych) rynków produktów i surowców (biogospodarka), wzrostowy trend popytu na produkty wysokiej jakości oraz ekologiczne, zarówno w postaci przetworzonej, jak i surowców. Do szans wzrostu aktywności ekonomicznej oraz zainteresowania nowoczesną działalnością rolniczą ze strony młodych pozostaje stosunkowo wysoka jakość produkcji nieprzetworzonej, tj. produktów roślinnych i zwierzęcych. Stwarza ona możliwości wypracowania wartości dodanej do produkcji, jest podstawą wysokiej jakości produktu końcowego, a tym samym uzasadnieniem do żądania wyższej ceny za taki surowiec.

Z punktu widzenia rozwoju rolnictwa, w tym segmencie wysokojakościowej i przyjaznej dla środowiska produkcji rolnej, istotne jest wspomaganie napływu do sektora osób młodych i wykształconych, osób przedsiębiorczych, dysponujących również pozarolniczym przygotowaniem edukacyjnym i pozarolniczym doświadczeniem zawodowym.

Za przedsiębiorczość rolniczą można uznać formy działalności gospodarczej polegające, z jednej strony, na prowadzeniu komercyjnej firmy rolniczej (gospodarstwa rolnego), dającej możliwość pełnego zatrudnienia i głównego źródła dochodu jej kierownikowi (rolnikowi-farmerowi), a z drugiej strony, prowadzenia działalności gospodarczej, której podstawą są zasoby produkcyjne gospodarstwa, dającej możliwość pozyskania dochodów spoza rolnictwa (sektora produkcji rolnej). Ta druga forma traktowana jest na ogół jako zjawisko dywersyfikacji ekonomicznej gospodarstwa rolnego. Przejawia się ona np. w prowadzeniu działalności agroturystycznej, świadczeniu usług produkcyjnych przy pomocy sprzętu rolniczego i zabudowań gospodarczych, prostego przetwórstwa produktów rolnych i handlu detalicznego itp. Tego typu działalność jest niewątpliwie przedsiębiorczością, bowiem daje zatrudnienie, pozwala efektywniej wykorzystać posiadane przez gospodarstwo zasoby i jest źródłem dochodów. W wielu przypadkach dywersyfikacja ekonomiczna gospodarstwa rolnego pozwala na jego przetrwanie, bowiem bez tych dodatkowych dochodów byłoby to niemożliwe³⁶. Ważnym elementem możliwości dywersyfikacji działalności gospodarstwa jest rozwój nowoczesnych usług rolniczych (jak np. drony z opryskiwaczem, elektryczne ciągniki o zerowej emisji spalin czy wykorzystanie sztucznej inteligencji) co pozwala na ułatwienie dostępu do profesjonalnych usług przez innych rolników, a tym samym daje możliwości optymalizacji kosztów prowadzenia działalności. Wg GUS liczba gospodarstw, w których udział przychodów ze

³⁶ Bański J., P Chmieliński, K Czapiewski, M Mazur, M Szymańska, J Wilkin (2015). Przedsiębiorczość na wsi – współczesne wyzwania i koncepcje rozwoju. Publikacja pokonferencyjna, Forum Debaty Publicznej, FDPA, MRiRW, Warszawa.

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

sprzedaży wyrobów i usług z działalności innej niż rolnicza bezpośrednio związanej z gospodarstwem rolnym w ogólnej sprzedaży produkcji gospodarstwa rolnego wynosi ok. 10% w 2016 r. stanowiła 18 394, 11 – 50% wyniosła 10 370. Obserwuje się wzrost zainteresowania żywnością oraz pojawianie się nowych trendów konsumenckich (jak np. preferencje dotyczące żywności ekologicznej), jak również alternatywy dla tworzyw sztucznych – produktów przemysłowych z materiałów pochodzenia rolniczego (jak np. z wykorzystania procesu przetwórstwa słomy, a także produkty jak kauczuk naturalny, włókna roślinne, lignina, oleje i tłuszcze odnawialne niskoobjętościowe, wysokowartościowe składniki biomasy, m.in. terpeny, polielektrolity naturalne³⁷). Dają one szanse na rozwój nowych kierunków i nisz w rolnictwie, szczególnie atrakcyjnych dla młodych rolników, a także stanowią szanse dla rozwoju nowych dziedzin przetwórstwa i nowych produktów. Tym samym tworzą się możliwości tworzenia nowych modeli biznesowych z wykorzystaniem produkcji wysokiej jakości (Leszczyńska, 2017, Schaffers, et al., 2007).

Wzrost liczby MŚP działających na obszarach wiejskich

W odniesieniu do obszarów wiejskich, największe możliwości rozwoju i absorpcji zatrudnienia mają mikroprzedsiębiorstwa, a także firmy będące formą samozatrudnienia (bez pracowników najemnych). Największe nasycenie firmami (w przeliczeniu na tysiąc mieszkańców) występuje na obszarach wiejskich znajdujących się w pobliżu dużych miast; jest ono także znacznie większe w zachodniej części kraju niż w regionach położonych na wschodzie kraju³⁸. Obszary wiejskie zajmujące w Polsce 93% terytorium kraju i będące miejscem zamieszkania prawie 40% Polaków, to część kraju stanowiąca szczególne wyzwanie dla rozwoju przedsiębiorczości.

Należy przy tym pamiętać, że rynek pracy dla mieszkańców wsi tworzą przedsiębiorstwa położone na terenie gminy i gmin sąsiednich. Wyjątkiem są miejscowości położone w pobliżu granic administracyjnych, dla których lokalny rynek pracy wykracza poza ustalone granice terytorialne. Dotyczy to również ruchu przygranicznego, który po wejściu Polski do Układu z Schengen stwarza możliwości swobodnego przemieszczania się i zatrudnienia na terytorium sąsiednich państw Unii Europejskiej.³⁹

O liczbie firm funkcjonujących na wsi decyduje wiele odmiennych czynników niż ma to miejsce w aglomeracji miejskiej lub jej pobliżu (Kłodziński 2014). Takimi czynnikami jest zapewne ruch turystyczny, lokalne bogactwa naturalne, kapitał społeczny, przychylny stosunek władz do rozwoju prywatnego sektora pozarolniczego, umiejętne wykorzystanie renty

³⁷ por. <https://www.ecologic.eu/sites/files/publication/2018/3513-top-emerging-bio-based-products.pdf>

³⁸ Opracowanie koncepcji systemowego wsparcia przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w ramach projektu pn. Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich - diagnoza, kierunki, rekomendacje dla polityki rozwoju obszarów wiejskich, IGiPZ PAN, FDPA, Warszawa 2014.

³⁹ Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej rolnictwa... op cit. str. 24 oraz: Chmieliński, P. (2013). Ludność wiejska na rynku pracy: zarobkowanie, bezrobocie, przedsiębiorczość i praca za granicą w latach 2005-2011. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej-Państwowy Instytut Badawczy.

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

położenia itd. Tym niemniej sektor gospodarki pozarolniczej jest na ogół przestrzennie silnie skorelowany ze stopniem dezagraryzacji struktur społeczno-gospodarczych.

Upowszechnienie się internetu w działalności gospodarczej (i handlowej) oraz wymianie wiedzy wśród rolników

Współcześnie zapewnienie usług społecznych, a także możliwości rozwoju indywidualnego w różnych sferach życia związana jest z dostępem do technologii informacyjno-komunikacyjnych, a zwłaszcza do internetu. Rozwój technologii informacyjno-komunikacyjnych, w tym taniej infrastruktury połączeń internetowych, a także duże zainteresowanie społeczne nowymi technologiami, szczególnie wśród osób młodych, daje szansę na rozpowszechnienie nowych form działalności biznesowej, waloryzacji wiejskiego kapitału, a także zwiększenia aktywności zawodowej, np. poprzez nowe formy świadczenia pracy, takiej jak: praca zdalna oparta na technologiach informacyjnych i telekomunikacyjnych⁴⁰.

Internet obecnie to najważniejsze źródło wiedzy i podstawowe narzędzie pracy w działalności gospodarczej (Wieloński, 2006). Internet, media społecznościowe oraz zdalna wymiana poglądów z innymi rolnikami uważane są przez młodych rolników w krajach UE i w Polsce są najczęściej stosowanym i przez to najważniejszym źródłem transferu wiedzy dla młodych rolników, zwłaszcza w zakresie wykorzystania nowych technologii i wyników badań w produkcji rolniczej (Zondag et al., 2015b). Należy przy tym podkreślić, że młodzi rolnicy są bardziej otwarci na współpracę, nowe rozwiązania, innowacje i związane z nimi ryzyko. w procesie uzupełnienia wiedzy, zarówno szkolnej jak i praktycznej, inaczej też pozyskują informacje (np. za pomocą mediów społecznościowych). Także poprawa tempa przepływu informacji dot. potrzeb rolników do nauki przyczynić się może do polepszenia tempa wdrażania innowacyjnych rozwiązań do praktyki⁴¹.

W latach 2011-2015⁴² dostępność komputerów w wiejskich gospodarstwach domowych wzrosła z 67,1% do 75%. Udział wiejskich gospodarstw z dostępem do internetu wzrósł w latach 2005-2015 z 18,8% do 72%, co stanowi zaledwie 5,7 p.p. poniżej średniej w miastach. Jednocześnie udział wiejskich gospodarstw z dostępem do szerokopasmowego internetu wzrósł w tym okresie z 5.2% do 64.7%, tj. 9.4 p.p. poniżej średniej dla miast. z kolei w latach 2006-2014 udział ludności wiejskiej w wieku 16-74 lat używającej internetu wzrósł z 35% do 64,2%, czyli w szybszym tempie niż w miastach⁶². Możliwość dostępu do internetu o szybkości min. 30 Mb/s ma około 39% budynków w miejscowościach powyżej 5 tys. mieszkańców. Na wyraźnie niższym poziomie we wszystkich kategoriach przepływności pozostają nadal dwa województwa ściany wschodniej – podkarpackie i świętokrzyskie. w ramach zakończonych do tej pory naborów wniosków w ramach osi priorytetowej I. Powszechny dostęp do szybkiego internetu Programu Operacyjnego Polska Cyfrowa beneficjen-

⁴⁰ Owczarek D. (red.) (2018). Nowe formy pracy w Polsce, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.

⁴¹ Jeżyńska, B. (2016). Funkcje doradztwa rolniczego w europejskim partnerstwie innowacyjnym na rzecz wydajnego i zrównoważonego rolnictwa EPI-AGRI.

⁴² Diagnoza krajowa SZWiWR do 2030, s. 40.

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

ci zadeklarowali objęcie zasięgiem dofinansowanych sieci ponad 1,3 mln gospodarstw domowych w kraju, w większości zlokalizowanych na obszarach wiejskich. Białymi plamami sieci NGA63 są miejscowości do 100 mieszkańców – penetracja budynkowa w tej kategorii dla takich miejscowości wynosi zaledwie ok. 6%.

Rozwój ośrodków miejskich i powiązań z obszarami wiejskimi

Rozproszona sieć osadnicza Polski stwarza szansę wzmocnienia powiązań w obrębie obszarów wiejskich oraz między miastem a wsią. Występuje zjawisko otwierania się miasta na otoczenie – tworzenie się obszarów aglomeracyjnych i metropolitalnych. Odzwierciedla się to w rozwoju poszczególnych przestrzeni społeczno-ekonomicznych, a przede wszystkim w ich zróżnicowaniu. Obszary powiązane funkcjonalnie z miastami charakteryzują się znacznie wyższym stopniem koncentracji kapitału terytorialnego. Zajmują one coraz większą powierzchnię, oddziałując nie tylko na przyległe jednostki osadnicze i tworząc tzw. obszary zurbanizowane, ale w coraz większym stopniu obszary wiejskie, które pozostają dobrze z nimi skomunikowane. Między miastem a otaczającymi go jednostkami istnieją silne powiązania, które stanowią złożony proces kształtowania się nowego typu struktury przestrzennej i funkcjonalnej (Gospodarowicz i in., 2016). Zmiany demograficzne oraz wzrost zainteresowania wsią, jako miejsce życia postępuje wraz z rozwojem infrastruktury transportowo-komunikacyjnej⁴³.

Potencjalne możliwości dla młodych rolników z obszarów miejskich i wiejskich obejmują np. krótkie łańcuchy żywnościowe, wartość dodaną w rolnictwie ekologicznym, produkty wysokiej jakości, a także sprzedaż bezpośrednią, w tym punkt sprzedaży w gospodarstwie lub na wsi/małym mieście. Jest to zgodne z opisanym powyżej potencjalnym rozwojem nowych modeli biznesowych i organizacji rynku oraz rosnącym poziomem przedsiębiorczości w rolnictwie.

Wzrost atrakcyjności obszarów wiejskich jako miejsca zamieszkania i aktywności zawodowej

Jako szansę na przyciąganie osób młodych do rolnictwa oraz przesłankę rozwoju działalności gospodarczej w Polsce powinno się rozpatrywać zjawisko zwiększenia świadomości ekologicznej społeczeństwa, w tym rozpowszechnianie się nowych, przyjaznych środowisku i zdrowotności wzorów konsumpcji i stylów życia. Część zauważalnych przemian w społeczeństwie w sferze kulturowej polega na docenianiu wartości postmaterialnych, dbałości o stan środowiska przyrodniczego, racjonalnym wykorzystywaniu zasobów, przywiązywaniu wagi do zdrowia i jakości życia. Towarzyszy temu popularyzacja regionalizacji

⁴³ Ekspertyza wykonana przez Przemysława Śleszyńskiego na zlecenie MRiRW pn. Identyfikacja i ocena wybranych zjawisk demograficznych w Polsce (ze szczególnym uwzględnieniem wsi i relacji miasto-wieś).

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

i zainteresowania lokalnością. Naturalnym miejscem realizacji wymienionych wartości są tereny wiejskie oraz gospodarstwa rolne. W Polsce znacząca część obszarów wiejskich obejmuje tereny cenne przyrodniczo, turystycznie oraz obszary korzystne z punktu widzenia rozwoju produkcji rolnej⁴⁴. Charakteryzują się one rozpowszechnieniem zasobów naturalnych i dóbr przyrodniczych, takich jak: ziemia, lasy, fauna i flora, krajobraz, rzeki, jeziora. Wymienione elementy stanowią dobra publiczne, ale także w różnym stopniu są podstawą funkcjonowania dla branż czy działalności zakorzenionych w strukturze gospodarczej rynków lokalnych i tradycyjnie związanych z wsią, takich jak produkcja rolna, produkcja leśna, przetwórstwo rolno-spożywcze, produkcja energii ze źródeł odnawialnych, usługi środowiskowe, gastronomia, rękodzielnictwo, rybactwo, turystyka, rekreacja, ochrona zdrowia, przemysł kultury, jak również inne nowoczesnych gałęzi biogospodarki⁴⁵. Trendy ekonomiczne i kulturowe przekładają się na rosnącą atrakcyjność osiedleńczą i inwestycyjną obszarów wiejskich w Polsce dla mieszkańców miast, cudzoziemców, a także zewnętrznych podmiotów gospodarczych. Z kolei szanse na zwiększenie liczebności populacji wiejskiej stanowi przede wszystkim napływ ludności z zewnątrz, tj. mieszkańców miast, migrantów powracających do Polski i cudzoziemców⁴⁶.

⁴⁴ Zegar J.St. (red.) (2017). *z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym* (39), Monografie PW 2015-2019 nr 47, IERiGŻ-PIB, Warszawa; Zieliński M., Sobierajewska J. 2018: *Funkcjonowanie gospodarstw z obszarów o dużych walorach przyrodniczych na tle gospodarstw pozostałych*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* 3, 111-126; Dudek M. (2018). *Możliwości i bariery inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce w świetle badań terenowych*, *Economic and Regional Studies*, 11(4), s. 57-68.

⁴⁵ Naldi L., Nilsson P., Westlund H., Wixe S. (2015). *What is smart rural development?*, *Journal of Rural Studies* 40, s. 90-101.

⁴⁶ Hryniewicz J., Witkowski J., Potrykowska A. (2018). Sytuacja demograficzna Polski jako wyzwanie dla polityki gospodarczej i społecznej, *Rządowa Rada Ludnościowa*, Warszawa, s. 50, 152, 207, 214.

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

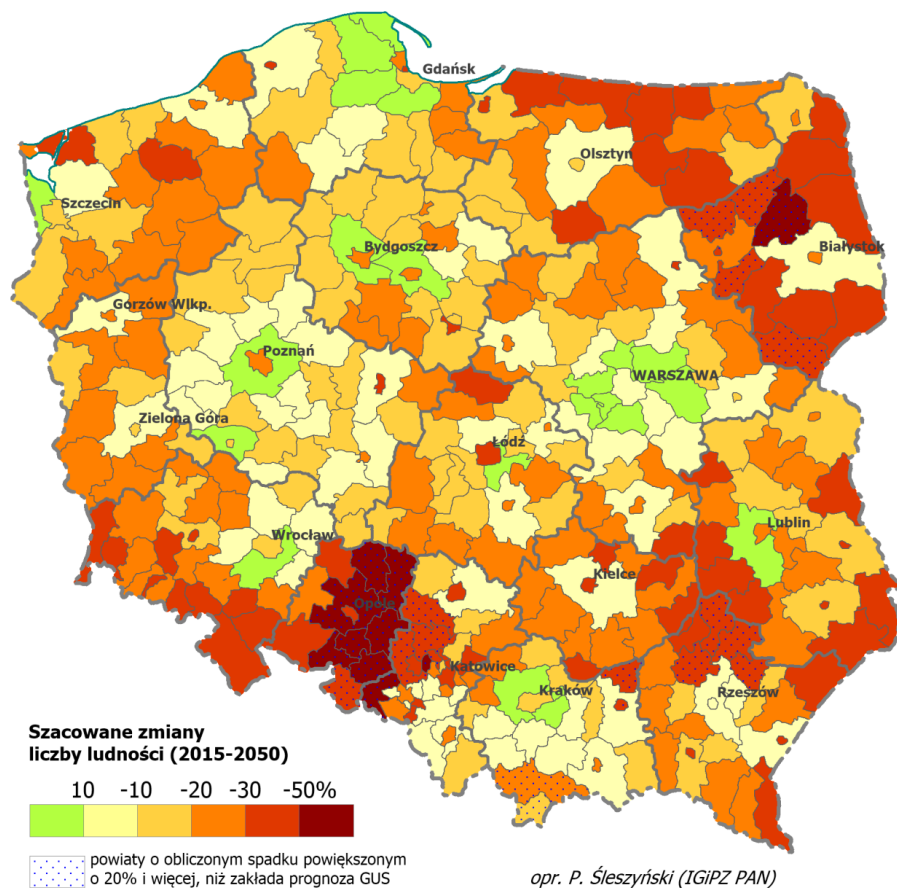
Zagrożenia

Niekorzystne zmiany demograficzne, społeczne i zdrowotne

Do procesów ograniczających możliwości stymulacji wymiany pokoleniowej należy zaliczyć procesy migracyjne, starzenie się społeczeństwa i wynikająca z nich depopulacja wsi, zwłaszcza peryferyjnie położonych względem aglomeracji miejskich.

Na wsi uwidaczniają się procesy starzenia się populacji. Następuje zdynamizowanie tych tendencji, o czym świadczyła wzrastająca mediana wieku. Według danych GUS mediana wieku mieszkańców wsi w 2016 roku kształtowała się na poziomie 38,4 lat i była wyższa o 6% w stosunku do 2010 roku, kiedy to wynosiła 36,2 lat. W przypadku mieszkańców miast mediana wieku w lata 2010-2016 wzrosła z 39,3 do 41,4 lat, tj. o ok. 5%.

Rys 2. Przewidywane zmiany liczby ludności w powiatach w latach 2015-2050 (z uwzględnieniem nierejestrowanej emigracji zagranicznej)

Źródło: Śleszyński P., 2016, *Delimitacja miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze*, opracowanie wykonane dla Ministerstwa Rozwoju w ramach prac nad *Strategią na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju*, Warszawa, maszynopis.

Do szacunku wykorzystano prognozę demograficzną GUS 2013-2050, dane o emigracji czasowej wg BAEL oraz dane NSP 2002 i 2011.

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

Z perspektyw wpływu uwarunkowań demograficznych na sytuację ekonomiczną i społeczną na obszarach wiejskich istotne są zwłaszcza zmiany strukturze wieku ogółu ludności wiejskiej. Z danych GUS wynika, że w 2016 roku wśród 15,3 mln mieszkańców obszarów wiejskich 19,7% (23,2% w 2006 r.) ludności wiejskiej nie ukończyło 18 lat, a 17,4% (15,4%-2006 r.) było w wieku poprodukcyjnym (kobiety 60 lat i więcej oraz mężczyźni 65 lat i więcej). W latach 2006-2016 udział osób w wieku produkcyjnym (kobiety w wieku 18-59 lat i mężczyźni w wieku 18-64 lata) wzrósł nieznacznie (z 61,4 do 62,9%). Z opracowanych przez GUS prognoz demograficznych [GUS, 2014] wynika, że proces starzenia się ludności będzie postępował. Wzrośnie liczba osób w wieku poprodukcyjnym. Będzie ona stanowiła 26,9% w 2050 roku. Skurczy się grupa osób w wieku przedprodukcyjnym i produkcyjnym wyniesie odpowiednio 15,3 i 57,8%, co oznacza mniejszą liczbę osób wchodzących na rynek pracy. Starzenie się społeczeństwa będzie kreowało również nowe miejsca pracy, przykładowo usługi opiekuńcze.

Rozpatrując przyszłe tendencje ludnościowe w kontekście sytuacji demograficznej obszarów wiejskich w Polsce, jako zagrożenie trzeba wskazać wysokie prawdopodobieństwo utrzymania się wpływu czynników niekorzystnie oddziałujących na dzietność i pogarszających stan zdrowia populacji. Do ważnych determinant kształtujących dzietność należy zaliczyć m.in.: zmiany w modelu społecznym rodziny i stylach życia. Z kolei najczęstszymi przyczynami zgonów w Polsce są choroby układu krążenia, nowotwory złośliwe, choroby układu oddechowego, urazy i zatrucia oraz przyczyny niedokładnie określone⁴⁷.

Rosnące dysproporcje w zakresie dostępu do infrastruktury technicznej i społecznej

Malejąca możliwość korzystania na obszarach wiejskich z podstawowej infrastruktury i usług analogicznych do tych, jakie są dostępne dla młodych osób, które mieszkają w miastach, takich jak sieci szerokopasmowe, przedszkola, szkoły, usługi transportowe i pocztowe, służba zdrowia i edukacyjne, stanowią zagrożenie dla obszarów wiejskich w Polsce, zwłaszcza dla miejscowości zlokalizowanych peryferyjnie i słabo zaludnionych. Redukowanie lub obniżanie poziomu usług w skali lokalnej wiązać się będzie ze spadkiem opłacalności ich świadczenia wywołaną niedostatecznym popytem (racjonalizacja środków publicznych). Wyludnianie się wsi i trudna sytuacja ekonomiczna ludności stanowiąc będą w przyszłości istotne przesłanki na rzecz rezygnacji z oferty różnych usług, nie tylko ze strony podmiotów gospodarczych, ale i państwa oraz samorządów.

⁴⁷ Stańczak J., Szaltys D., Waligórska M. (2018). *Sytuacja demograficzna Polski do 2017 roku*, w: Hryniewicz J., Witkowski J., Potrykowska A. (2018). *Sytuacja demograficzna Polski jako wyzwanie dla polityki gospodarczej i społecznej*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa, s. 37-59.

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

Zmiany klimatu i uwarunkowań produkcyjnych przy niedostatecznym wykorzystaniu instrumentów zarządzania ryzykiem

Postępujące zmiany organizacyjno-produkcyjne w polskim rolnictwie w kontekście oddziaływań środowiskowych, z czego do najpoważniejszych należy wskazać stosunki wodne oraz problemy zmian w cyklu wegetacyjnym, mogą wpłynąć na strukturę produkcji podstawowych produktów rolniczych. Na wywołane zmianami klimatycznymi zjawiska przyrodnicze (środowiskowe) szczególnie narażone są gospodarstwa o niskim potencjale, czyli małe oraz nowe (zob. Sulewski, Czekał, 2015). Jest to wyzwanie także dla towarowych i dużych gospodarstw rolnych ze względu na wzrost ryzyka prowadzenia działalności i wzrost kosztów nawadniania, walki ze szkodnikami, koniecznością zwiększenia nakładów pracy. Ma to swoje przełożenie na możliwości dywersyfikacji działalności rolniczej, w tym rozpowszechnienie nowych modeli biznesowych tworzonych na bazie majątku produkcyjnego (rozwój przedsiębiorczości okółrolniczej).

Działalność rolnicza jest narażona na straty będące skutkiem różnych rodzajów ryzyka losowego, głównie związanych z wpływem czynników przyrodniczych na przebieg procesu produkcji, ale też czynników ekonomicznych. W polskim rolnictwie od wielu lat podnosi się problem wyraźnego braku nowych rozwiązań mających na celu ograniczanie skutków ryzyka w sektorze rolnym, na co szczególnie narażeni są młodzi rolnicy, realizujący plany inwestycyjne. Z badań wynika, że rolnicy przede wszystkim odnotowują problemy z ryzykiem wynikającym ze zmian klimatu (w tym zwłaszcza zjawisko suszy) – zainteresowanie instrumentami przeciwdziałania niekorzystnym następstwom tego zjawiska przejawiali kierownicy wszystkich gospodarstw, niezależnie od wielkości. Natomiast skłonność do podejmowania działań mających na celu bardziej kompleksowe zarządzanie ryzykiem przejawiali rolnicy w gospodarstwach większych (zarówno pod względem wielkości fizycznej jak i ekonomicznej) oraz gospodarstwa osób relatywnie młodych i lepiej wykształconych⁴⁸.

Wzrost polaryzacji gospodarstw względem ich wielkości, przestrzennego rozmieszczenia oraz powiązań z rynkiem

Analizy i oceny dotyczące regionalnego zróżnicowania stanu organizacji rolnictwa i gospodarstw oraz produkcji rolniczej, przy szczególnym uwzględnieniu gospodarstw indywidualnych potwierdzają ogólnie znaną tezę o jego historycznym, głębokim i powiększającym się zróżnicowaniu (Musiał, Wojewodzic, 2015, Chmieliński, 2006). Warunkuje to strategiczne kwestie funkcjonowania rolnictwa i rozwoju wsi w danym regionie np. sprawy użytkowania ziem, możliwości powiązania produkcji rolniczej ukierunkowanej na wytwarzanie żywności z innymi formami działalności gospodarczej w ramach rodzinnego gospodarowania rolnego tj. działalnością przetwórczą, handlową, usługową, wytwarzaniem energii i wypełnieniem ogólnych funkcji dóbr publicznych (Adamowicz, 2015).

⁴⁸ Soliwoda, M., Herda-Kopańska, J., Gorzelak, A., & Pawłowska-Tyszko, J. (2016). Instrumenty zarządzania ryzykiem.. op cit. 101-112.

**Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności
gospodarczej - projekt**

Wykaz źródeł

- Zondag, M. J., Koppert, S., de Lauwere, C., Sloot, P., & Pauer, A. (2015a). Needs of young farmers. Report i of the Pilot project: Exchange programmes for young farmers. European Commission, Directorate-General for Agriculture and Rural Development.
- Zondag, M. J., Koppert, S., de Lauwere, C., Sloot, P., & Pauer, A. (2015b). Young farmers' needs in Poland. Annex I.21 to the Pilot project: Exchange programmes for young farmers Client: European Commission, European Commission, Directorate-General for Agriculture and Rural Development. 25 September 2015.
- Zagata L., Hrabák J., Lošťák M., Bavorová M., Czech University of Life Sciences Prague; Ratering T., Technology Centre of the Czech Academy of Science; Sutherland L.A., McKee A., The James Hutton Insti-tute, 2017, Research for AGRI Committee–Young farmers-policy implementation after the 2013 CAP reform, European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies, Brussels.
- Czubak, W., Jędrzejak, P. (2011). Wykorzystanie dopłat bezpośrednich w gospodarstwach rolnych. Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 2(13).
- Markowska-Przybyła U., Potocki J. (2017). Przestrzenny wymiar zróżnicowania kapitału społecznego w Polsce w świetle badań eksperymentalnych, *Studia Regionalne i Lokalne* 4(70), s. 63-83.
- Sadura P., Murawska K., Włodarczyk Z. (2017). *Wieś w Polsce 2017: diagnoza i prognoza*, FWW, Warszawa.
- Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A. (2016). Wybrane determinanty polaryzacji społecznej oraz stabilności ekonomicznej na obszarach wiejskich i w rolnictwie., *Monografie Programu Wieloletniego 2015-2019 nr 33*, IERiGŻ-PIB, Warszawa
- Chmieliński, P., Dudek, M., Karwat-Woźniak, B., & Wrzochalska, A. (2017). *Zintegrowany rozwój lokalny w kontekście zmian w relacjach wiejsko-miejskich*. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej-Państwowy Instytut Badawczy.
- Kata, R. (2018). Dynamika i struktura zadłużenia kredytowego gospodarstw rolniczych w Polsce. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 20(5), 74-80.
- European Commission, European Investment Bank, *Survey on financial needs and access to finance of EU agricultural enterprises*, Brussels 2019.
- Chlebicka A., Fałkowski J., Wołek T., 2009, *Powstawanie grup producentów rolnych a zmienność cen, Za-gadnienia ekonomiki rolnej nr 2*.
- Kowalczyk St. (red.), Kwasek M., Krzyżanowski J.T., (2019). *Analiza SWOT Cel 3: Poprawa pozycji rolników w łańcuchu wartości (wersja ostateczna) (ekspertyza dla MRiRW)*, IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

- Fałkowski J., Chlebicka A., Łopaciuk-Goncaryk B., (2017). Social relationships and governing collaborative actions in rural areas: Some evidence from agricultural producer groups in Poland, *Journal of Rural Studies* vol. 49.
- Stanny, M., Rosner, A., & Komorowski, Ł. (2018). Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap III. Struktury społeczno-gospodarcze, ich przestrzenne zróżnicowanie i dynamika, IRWiR PAN, FEFRWP, Warszawa.
- Chechelski P. (2017). Ocena rozwoju innowacyjności sektora rolno-spożywczego w Polsce, w: Grochowska R. (red.) Potencjalne scenariusze rozwoju innowacyjności w sektorze rolno-spożywczym po 2020 roku, Mono-grafie Programu Wieloletniego 2015-2019 nr 57, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Jeżyńska, B. (2016). Funkcje doradztwa rolniczego w europejskim partnerstwie innowacyjnym na rzecz wydajnego i zrównoważonego rolnictwa EPI-AGRI.
- Bański J., P Chmieliński, K Czapiewski, M Mazur, M Szymańska, J Wilkin (2015). Przedsiębiorczość na wsi – współczesne wyzwania i koncepcje rozwoju. Publikacja po-konferencyjna, Forum Debaty Publicznej, FDPA, MRiRW, Warszawa.
- Owczarek D. (red.) (2018). Nowe formy pracy w Polsce, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Hryniewicz J., Witkowski J., Potrykowska A. (2018). Sytuacja demograficzna Polski jako wyzwanie dla polityki gospodarczej i społecznej, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa.
- Bański J., (2014). Perspektywy rozwoju polskiej wsi – wybrane zagadnienia, *Więś i Rolnictwo* Nr 4/165.
- Zegar J.St. (red.) (2017). z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (39), Monografie PW 2015-2019 nr 47, IERiGŻ-PIB, Warszawa; Zieliński M., Sobierajewska J. 2018: Funkcjonowanie gospodarstw z obszarów o dużych walorach przyrodniczych na tle gospodarstw pozostałych, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* 3, 111-126.
- Dudek M. (2018). Możliwości i bariery inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce w świetle badań terenowych, *Economic and Regional Studies*, 11(4).
- Naldi L., Nilsson P., Westlund H., Wixe S. (2015). What is smart rural development?, *Journal of Rural Studies* 40, s. 90-101.
- Gorzelak G., Smętkowski M. (2019). Rozwój regionalny, polityka regionalna, FOR, Warszawa, s. 24-29.
- Dudek M., Wrzochalska A. (2019). Between competitiveness and sustainability? Achievements and dilemmas of regional policy in the context of economic development of rural regions: the case of Poland, *European Journal of Sustainable Development* no 8, vol. 2.
- Karwat-Woźniak, B. (2019). Wpływ wybranych instrumentów Wspólnej Polityki Rolnej na umacnianie i spowalnianie procesów rozwojowych w polskim rolnictwie. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, nr 57 (1/2019), DOI: 10.15584/nsawg.2019.1.21
- Wrzaszcz, W. (2013). Zrównoważenie indywidualnych gospodarstw w Polsce objętych FADN. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1, 73–90.

**Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności
gospodarczej - projekt**

- Zegar, J.St. (2009). Struktura polskiego rolnictwa rodzinnego pod koniec pierwszej dekady XXI wieku. Warszawa: IERiGŻ-PIB. Zegar, J.St. (2018). Kwestia agrarna w Polsce. Warszawa: IERiGŻ-PIB.
- Chmielewska, B., Zegar, J.St. (2018). Procesy konwergencji i dywergencji wsi i reszty społeczeństwa w zakresie dochodów. [w:] J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), Polska wieś 201.8 Raport o stanie wsi (s. 111–134).
- Koutsou, S., Partalidou, M., & Ragkos, A. (2014). Young farmers' social capital in Greece: Trust levels and collective actions. *Journal of Rural Studies*, 34, 204-211.
- Parzonko, A. J. (2018). Doradztwo rolnicze w kontekście nowej ekonomii instytucjonalnej ze szczególnym uwzględnieniem teorii dóbr publicznych. *Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, 105(2).
- Dąbrowski, J., & Matuszak, E. (2018). Kierunki poprawy potencjału doradztwa we wspieraniu innowacyjności w rolnictwie. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego* Nr 2/2018, 57.
- SzWRWRiR 2030, (2019, projekt), Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa 2030,
- Wiatrak, A. P. (2018). Istota i uwarunkowania usług brokerskich we wdrażaniu innowacji w agrobiznesie. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, 20(4), 200-204.
- Wieloński, A. (2006). Przemysł nowej gospodarki. *Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society*, 6, 21-26.
- Kwasek, M., (2018). z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (47) Zrównoważone systemy żywnościowe Monografie PW nr 83, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Leszczyńska, A. (2017). Modele biznesu oparte na innowacjach ekologicznych. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio H Oeconomia*, 51(1), 39-50.
- Schaffers, H., Cordoba, M. G., Hongisto, P., Kallai, T., Merz, C., & Van Rensburg, J. (2007, June). Exploring business models for open innovation in rural living labs. In 2007 IEEE International Technology Management Conference (ICE) (pp. 1-8). IEEE.
- Karwat-Wozniak, B. (2015). Zasoby pracy w polskim rolnictwie indywidualnym i ich wykorzystanie. *Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, 102(1).
- Dybowski, G., Pawlak, K., Poczta-Wajda, A., Nosecka, B., & Jaworski, R. (2017). Czynniki polityki rozwojowej w gospodarce żywnościowej wybranych krajów z uwzględnieniem gospodarki opartej na wiedzy. Monografie PW vol. 53, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Figiel S. (red.), Chechelski P., Grochowska R., Kuberska D., Kufel J., Oliński M., Wasilewski A. 2015. Wybrane aspekty innowacyjności w sektorze rolno-spożywczym. Monografie PW 2015-19, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- ECORYS, LEI-Wageningen UR, Aequator Groen & Ruimte dla Komisji: „Young farmers' needs” [Potrzeby młodych rolników], wrzesień 2015 r/

Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności gospodarczej - projekt

- Parlament Europejski, „Possible Effect on EU Land Markets of New CAP Direct Payments” [Możliwy wpływ nowych płatności bezpośrednich w ramach WPR na rynki gruntów w UE], 2013 r.:
- Chmieliński, P. (2013). Ludność wiejska na rynku pracy: zarobkowanie, bezrobocie, przedsiębiorczość i praca za granicą w latach 2005-2011. Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej-Państwowy Instytut Badawczy.
- Gospodarowicz, M., Kołodziejczyk, D., Lidke, D., Rudnicki, R., Adamiak, C., & Struś, M. (2016). Ocena poziomu spójności terytorialnej pod względem infrastruktury technicznej i społecznej na obszarach wiejskich w kontekście wybranych aglomeracji miejskich Polski. PW nr 41, IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Biczkowski, M. (2018). Instrumenty wspólnej polityki rolnej jako czynnik wspierający rozwój obszarów wiejskich. Studium na przykładzie regionu kujawsko-pomorskiego. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Babuchowska, K., & Marks-Bielska, R. (2017). Uwarunkowania rozwoju biogospodarki z uwzględnieniem energii odnawialnej. *Roczniki (Annals)*, 2016(1230-2017-336).
- Bański, J. (2015). Rola instytucji otoczenia biznesu w rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej. *Więś i Rolnictwo*, 167(2), 139-149.
- Sulewski, P., Majewski, E., & Wąs, A. (2017). Miejsce i rola rolnictwa w produkcji energii odnawialnej w Polsce i UE. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 350, 50-74.
- Gorlach, K., & Starosta, P. (2018). Rodzinne gospodarstwa rolne w społecznościach wiejskich: zmiany organizacji życia społecznego wsi w świecie nowoczesnym i ponowoczesnym. *Roczniki Nauk Społecznych*, 46(4), 17-42.
- Chmieliński, P., & Karwat-Woźniak, B. (2015). Changes in population and labour force in family farming in Poland. *Studies in Agricultural Economics*, 117(1316-2016-102846), 140.
- Adamowicz, M. (2015). Miejsce rodzinnych gospodarstw rolnych we Wspólnej Polityce Rolnej UE. W: M. Podstawka (red.), *Ekonomiczne i prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego*. Praca zbiorowa, 122-141.
- Musiał, W.; Wojewodzik, T. (2015). Zróżnicowanie regionalne rolnictwa rodzinnego i sytuacja produkcyjnoekonomiczna rodzinnych gospodarstw rolnych funkcjonujących w różnej strukturze agrarnej Podstawka M.(red) *Ekonomiczne i prawne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego* Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA, Warszawa, 2015, 26-45.
- Chmieliński, P. (2006). Regionalne zróżnicowanie w rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce a efektywność wykorzystania środków *wsparcia Wspólnej Polityki Rolnej*. Dział Wydawnictw IERiGŻ-PIB.
- Dubownik, A., Szyda, B., & Rudnicki, R. (2018). Możliwości kształtowania kapitału społecznego na obszarach wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego w oparciu o środki z Unii Europejskiej. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, (32), 109-123.

**Analiza SWOT Cel 7. Przyciąganie młodych rolników i ułatwianie rozwoju działalności
gospodarczej - projekt**

- Psyk-Piotrowska, E., Zajda, K., Kretek-Kamińska, A., & Walczak-Duraj, D. (2013). Struktura i uwarunkowania kapitału społecznego lokalnych grup działania.
- Chmieliński, P., Faccilongo, N., Fiore, M., & La Sala, P. (2018). Design and implementation of the Local Development Strategy: a case study of Polish and Italian Local Action Groups in 2007-2013. *Studies in Agricultural Economics*, 120.
- Sulewski, P., & Czekał, S. (2015). Zmiany klimatyczne oraz instytucjonalne a przewidywane wyniki ekonomiczne gospodarstw. *Zagadnienia ekonomiki rolnej*, (1 (342)), 74-100.
- Sikorska, A., & Wasilewski, A. (2018). Prawa własności dóbr oraz ich implikacje dla transferu ziemi rolnej. *Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich*, 105(2), 14-24.
- Raport końcowy z realizacji ekspertyzy Rola i zadania kluczowych partnerów systemu wiedzy i innowacji w rolnictwie (AKIS), IRWiR PAN, IUNG, UP Poznań na zlec. MRiRW, Warszawa 2020. S. 23.